

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЛИСЕНКО О.В.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
Й НАЦІОНАЛЬНІ ПРИЧИНИ ВТРАТИ
БОЄЗДАТНОСТІ РОСІЙСЬКОЮ АРМІЄЮ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Київ 2013

УДК 94(477)

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України

О.П. Рєєнт

*Видано за рішенням Вченої ради Інституту історії України
НАН України, протокол № 9 від 29 жовтня 2013 року*

Лисенко О.В.

«Соціально-економічні й національні причини втрати боєздатності російською армією під час Першої світової війни та її наслідки для України». – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 108 с.

ISBN 978-966-02-7047-3

В пропонованій увазі читачів брошурі проаналізований негативний вплив потворних соціально-економічних реалій Російської імперії на процес формування модерної української нації. Саме ці реалії з одного боку призвели до того, що в результаті тяжких економічних та психологічних навантажень військового часу російська армія перетворилася на розрізнені банди дезертирів та мародерів, а з другого – що українська нація виявилася недорозвинутою і нездатною до протидії цим злочинним угрупованням. Також наше наукове дослідження про події сторічної давнини є актуальним і сьогодні, бо безпосередньо торкається питання про взаємостосунки України із європейськими державами. В роботі значну увагу приділено питанню про те, як не можна переходити ту невидиму межу, за якою компроміси і поступки західному капіталу перетворюються на зраду національних інтересів. У брошурі висвітлюється також питання про те, як переборюючи спротив російського самодержавства і великого інонаціонального капіталу, українські про-світ'яни та кооператори створювали національні фінансові, промислові й культурно-освітні інституції.

Брошура написана на основі широкого залучення періодичної преси, архівних джерел, тогочасної та сучасної літератури, й розрахована як на фахівців-істориків, так і широке коло читачів.

ISBN 978-966-02-7047-3

© О.В. Лисенко, 2013

© Інституту історії України
НАН України, 2013

ПЕРЕДМОВА

Історія Першої світової війни завжди була нелюбимим дітищем радянської науки, бо показувала якими брудними, антипатріотичними методами діяли більшовики, аби лише захопити владу в Росії. Керівники СРСР, лиш би це було можливим, з радістю б взагалі заборонили будь-яку згадку про цю подію, як забороняли вони саму згадку про Голодомор 1933 р. в Україні. Але проблематика історії Першої світової війни апріорі не могла бути повністю викресленою з підручників історії, бо вона була нерозривно пов'язаною з питанням захоплення влади більшовиками (в радянські часи це називалося перемогою великої жовтневої соціалістичної революції, притому чотири останні слова писалися з великої літери – *О.Л.*). Разом з тим, комуністам аж ніяк не можна було і говорити правду про цю війну, і одночасно закликати народ бути патріотами своєї на той час радянської вітчизни, бо більшовики в період Першої світової війни проявили себе як найбільша антипатріотична сила. Тому історія Першої світової війни в радянській науці, літературі та ідеології завжди була найбільш заплутаною, суперечливою темою. Так офіційно радянська історіографія визнавала той факт, що в 1914 р., російська армія генерала Самсонова успішно наступала у Східній Пруссії, і зазнала поразки лише через зраду пронимецьки налаштованого генерала П. Ренненкампа. З особливою гордістю радянська історіографія підкреслювала той факт, що останній за свої злочинні дії, був помилуваний царським режимом, а розстріляний лише у 1918 р., за рішенням більшовицького, так званого, революційного трибуналу.

Одночасно, та ж сама радянська історіографія визнавала і той факт, що в тому ж 1914 р., більшовицький лідер В. Ульянов

(Ленін) проголосив курс на поразку Росії у Першій світовій війні, як необхідної умови для втілення у життя ідеї пролетарської революції. За цих умов ставало не зрозумілим, за що більшовицький революційний трибунал розстріляв П. Ренненкампа, котрий, фактично втілював у життя ленінські ідеї. І чому цей трибунал розстрілявши цього зрадника, так само не розстріляв ще більшого зрадника В. Ульянова (Леніна). Ці питання не могли знайти відповіді у радянській історіографії, бо за саму їхню постанову, будь-який вітчизняний історик відразу був би заарештований, навіть в самі ліберальні часи косигінських реформ.

Ситуація погіршувалася ще й тим, що під час перевороту в жовтні 1917 р. більшовики безжалісно знищували не лише своїх колишніх покровителів з числа російських спецслужбістів разом з їхніми родинами, але й поліцейські та жандармські архіви, котрі могли б пролити світло на істинну сутність більшовицької партії. Майже всі вони були спалені в перші ж години після перевороту, а сама тема співпраці ленінців з царською охранкою більш ніж на 70 років стала абсолютно забороненою і смертельно небезпечною для кожного, навіть закордонного дослідника, котрий хоча б трішки наближався до правди.

Тому питання приходу до влади більшовиків, та ролі Німеччини в цьому трагічному процесі, завжди було однією із самих суперечливих, та закритих тем, не лише в Російській (радянській), але й світовій історії. На цей рахунок і в історичній, і художній літературі та кінематографії висловлювалося безліч, часто взаємовиключаючих одна іншу версій. В одному із західних фільмів про жовтневий переворот 1917 р., автори зображають моральні страждання молодого німецького офіцера, котрому командування спершу доручило розстріл німецького комуніста, котрий вчив кайзерівських солдат, що в них немає ніякої Батьківщини, і тому потрібно дезертирувати з фронту, а потім наказало сприяти поверненню такого ж комуніста В. Ульянова (Леніна) до Росії для проведення аналогічної антипатріотичної діяльності. Цей офіцер не розуміє, як можна в одному випадку подібних негідників розстрілювати, а в іншому, навпаки, охороняти. На це старший офіцер йому відповідає, що подібний

крок потрібен, аби припинити війну на два фронти і тим самим врятувати Німеччину від поразки, а її населення від голоду. На нашу думку, подібний погляд є найближчим до істини, і справді німці підтримали більшовика В. Леніна, лише перед лицем неминучої військової та соціальної катастрофи, внутрішньо відчувуючи до нього огиду та зневагу.

Те, що комуністи вочевидь брехливо та не послідовно висвітлювали питання свого приходу до влади під час Першої світової війни, ще більше збуджувало в суспільстві інтерес до цієї проблеми. Не знайшовши свого логічного й послідовного тлумачення в підручниках історії та наукових працях, ці питання все частіше порушувалися в приватних, так званих «кухонних» бесідах, притому не лише в інтелігентському середовищі, але й серед простих робітників та селян, котрі в ті часи активно цікавилися історією своєї країни. Особливо гостро проблеми приходу до влади більшовиків в роки Першої світової війни постали в радянському суспільстві у 80-ті роки ХХ ст., коли комуністи вели безглузду грабіжницьку війну в Афганістані, при цьому ще й, аби не платити солдатам грошей, безсоромно закликаючи молодь іти вмирати в ім'я якихось «вищих» ідей. У радянських людей виникали законні питання про те, як можуть комуністи, котрі через прагнення до влади та з меркантильних причин зрадили свою країну, тепер самі вчити інших патріотизму та безкорисливому служінню Батьківщині. Все це породжувало в суспільстві скепсис та зневіру, котрі разом з економічними проблемами й стали причиною розвалу СРСР.

Разом з тим, крах відверто брехливої комуністичної ідеології в СРСР в цілому, та в Україні зокрема, сам-по-собі, аж ніяк не пояснив, що насправді відбувалося в 1914–1918 рр. Більше того, на початку 1990-х, серед пострадянських істориків у тому числі й в Україні панувала думка, що німці були ворогами всіх народів Російської імперії, бо фінансували В.Ульянова (Леніна). Фактично, і українські і російські історики почали знову повторювати офіційний погляд на Першу світову війну, котрий існував в Росії під час монархічного правління, та часів так званої «Керенщини». Як результат – до «ворогів» були занесені і галицькі «Січові стрільці», котрі героїчно воювали на боці авст-

рійської армії проти загарбників-росіян, і гетьман П. Скоропадський, який також відкрито співпрацював з кайзерівцями, але виключно, заради побудови незалежної ринково-демократичної України. Це в свою чергу піднімало таких одіозних діячів як В. Винниченко та С. Петлюра, котрі боролися із гетьманом під грабінницькими соціалістичними гаслами, котрі від ленінських відрізнялися лише печерним антисемітизмом. Тому постала нагальна потреба, по-новому, з українських, а не монархічних позицій, переглянути історію Першої світової війни і дати об'єктивну оцінку подіям, котрі збурили нашу країну сто років тому, а також тим діячам, які приклали руку до цих подій.

На жаль, зробити це українським історикам виявилось дуже нелегко, бо через матеріальну скруту всієї вітчизняної науки в цілому, та історичної зокрема, науковці не мали фінансової можливості працювати в закордонних російських, австрійських та німецьких архівах, котрі могли б пролити хоч якесь світло на болючі питання історії Першої світової війни, особливо, щодо співпраці російських та німецьких спецслужб з більшовиками. В таких складних матеріальних умовах знаній український історик академік В. Смолій, в одному із своїх численних телеінтерв'ю, закликав науковців головну увагу приділяти не знаходженню нових історичних фактів, а творчо, відходячи від звичайних шаблонів, використовувати вже відомі. Саме з цих позицій ми й намагалися працювати над нашим науковим дослідженням.

Разом з тим в нашому дослідженні були використані архівні матеріали з вітчизняних архівів, зокрема ЦДІА України у Києві (ф. 268, ф. 295, ф. 301, ф. 318, ф. 365, ф. 442), Державного архіву Миколаївської області (ф. 206), Державного архіву Хмельницької області (ф. 228), Одеського відділу рукописів державної наукової бібліотеки ім. О.М. Горького (ф. 28), котрі також проливають світло на часто дуже непривабливу діяльність російських спецслужб, котра разюче відрізнялася від роботи їхніх колег у цивілізованих країнах.

Важливим підґрунтям для нашого наукового дослідження являються також новітні наукові праці відносно історії українського суспільства в роки Першої світової війни, зокрема, «Українська революція та робітництво» О. Реєнта, та «Перша світова

війна і Україна» – О. Реєнта та О. Сердюка, в котрих зібраний та проаналізований величезний фактичний матеріал, котрий показує, як російське самодержавство своїми безглуздями, а часто свідомо злочинними антиукраїнськими та антисоціальними діями само підштовхувало солдат до дезертирства, а селян до повстання. У висвітленні подій заключного 1918 року Першої світової війни, в нашому науковому дослідженні ми опиралися також на наукове дослідження Л. Осауленко та В. Засекіна «Гетьман України Павло Скоропадський», специфічною рисою якого є безкомпромісна, але разом з тим науково обгрунтована позиція авторів. Ця робота вигідно вирізняється з безлічі інших безкомпромісних праць, в яких, на жаль, безкомпромісність є синонімом слів некомпетентність та пересмикування фактів.

Взагалі, в історичній науці, на наш погляд, для розуміння тієї чи іншої події, потрібно зрозуміти її специфіку, те чим вона різоче відрізняється від інших подібних явищ. Безумовно, найбільш специфічною рисою Першої світової війни, котрої не було в жодній іншій війні, було те, що російська армія почала розвалюватися і масово дезертирувати з фронту не в результаті якоїсь катастрофічної військової поразки, чи технічної та кількісної переваги ворога, а навпаки, після блискучої перемоги під час так званого «Брусилівського прориву» 1916 р., котрий, крім всього, показав дуже низьку боєздатність австрійської армії. Крім того в цей період найкращі підрозділи німецької армії воювали на Західному фронті, а проти російської армії діяли майже не здатні до наступу, а лише до оборони дивізії ландсферу (ополчення). Кількісна ж перевага росіян над противником в цей час була просто незаперечною. Тому за всіма канонами військової науки російська армія повинна була перемагати австро-німецькі війська, чи, принаймні, не залишати свої позиції, часто без жодного пострілу, ганебно тікаючи в тил цілими дивізіями та корпусами. Це було тим більш дивно, враховуючи те, що в 1914–16 рр. російська армія досить легко перемагала і австрійців, і німецький ландсфер, змушуючи останніх для рятування ситуації перекидати найбільш боєздатні військові частини із Західного фронту, що не раз рятувало англійців та французів від поразок.

Крім того, не можна забувати, що в середині XVIII ст. російська армія під час Семилітньої війни 1756–1763 рр. переможно воювала з німецькою армією Фрідріха Великого, яка на той час перебувала на піку своєї могутності і до своїх поразок від росіян вважалася найкращою в Європі і світі. В 1760 р. росіянам навіть вдалося захопити Берлін, і лише прихід до влади пронимецьки налаштованого російського імператора Петра III врятував Пруссію від цілковитої поразки. Всі ці військові звитяги Російська імперія здобула в часи, коли в ній панувало кріпосне право, країна була майже виключно аграрною, уральські заводи – застарілими навіть за тогочасними невисокими стандартами, а російські дороги якими до армії підвозилося продовольство та військове спорядження – знаходилися в жахливому стані, і весною та осінню перетворювалися на справжнє болото. В той же час напередодні Першої світової війни в Російській імперії вже більше як 50 років не існувало кріпосного права, відбулися ліберальні реформи, були побудовані новітні заводи, прокладені залізниці. Отже на перевірку виявилось, що в часи, коли Росія за своїм соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком значно відставала від країн західної Європи, російська армія була здатною перемагати європейські збройні сили. А коли Російська імперія начебто скорегувала своє внутрішнє життя в бік цивілізованих європейських норм життя, її армія виявилася фактично небоєздатною.

Потрібно також пам'ятати, що Й. Сталіну, котрий під вивіскою колгоспів, фактично реанімував на території СРСР кріпосне право і знищив всі громадські свободи, вдалося створити боездатну армію і вийти переможцем Другої світової війни. Це почало породжувати історичні міфи, що для території колишньої Російської імперії, в тому числі й України є неприйнятними європейські принципи демократичного існування, і що тут потрібна лише так звана «сильна рука», котра єдина може навести лад у державі. Сьогодні ми можемо спостерігати посилення цих настроїв як у Росії, так і серед проросійських сил в Україні. В той же час об'єктивне та неупереджене висвітлення причин через які російська армія під час Першої світової війни втратила свою боездатність і почала масово дезертирувати з фронту пов-

ністю спростовують ці міфи. Тому, в нашому дослідженні ми зконцентрували увагу саме на дослідженні цих проблем Першої світової війни, розуміння витоків та причин яких допоможе також зрозуміти й справжній соціально-економічний та морально психологічний стан українського суспільства напередодні невдалим національно-визвольних змагань на початку XX ст.

Розділ I.

Соціально-економічні та національні передумови поразки Російської імперії в Першій світовій війні

Першою до розвалу колись могутньої російської армії в 1762 р. долучилася тогочасна російська імператриця Катерина II. Ця німкеня за походженням, узурпувавши після вбивства свого чоловіка російський престол, почала перетворювати російське суспільство у відповідності з узвичаєними для неї нормами громадського життя тогочасної Німеччини. Вона видала указ «Про вольності дворянські», за яким дворяни, котрі становили кістяк російської армії і за свою службу у вигляді натуральної оплати отримували земельні наділи та кріпосних селян, тепер могли не служити у війську і користуватися своїми маєтками неначе якісь німецькі удільні князьки, з яких, до речі, походила й сама Катерина II. Тому в Російській імперії почала складатися така ситуація, коли «верхи» не хотіли захищати свою державу, бо навіщо ризикувати власним життям, якщо можна, не ризикуючи, пожинати дивіденди, а «низи» не бажали захищати Російську імперію, бо, подекуди, вважали її гіршим ворогом, ніж вороги зовнішні.

Особливо яскраво це проявлялося в Україні, де ситуація погіршувалася тим, що як і в переважній більшості колоній, російський уряд усіляко гальмував розвиток сільського господарства. У своїй праці «Українська революція і робітництво» відомий український історик О.П. Реєнт зазначає: «Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики

одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентоздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє – кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств¹. Тобто, у 18–19 століттях в українське суспільне та соціально-економічне життя була закладена міна уповільненої дії у вигляді штучно створених економічних протиріч між місцевим населенням та пришлим елементом. Як результат – значна частина українців перестали сприймати Російську імперію як свою Вітчизну. Тому, після зруйнування Катериною II Запорозької Січі багато українських козаків перебралося до сусідньої Великої Порти, де служили турецькому султану.

Однак, в силу історичної інерції, значна кількість російських дворян все ще вважали себе морально зобов'язаними захищати свою країну. Надзвичайно велику роль в підтриманні боєздатності російської армії відігравала також історична пам'ять про її славне військове минуле. Тому відразу після виходу цього безглузлого імператорського указу краху російської армії не відбулося. Більше того, на початку XIX ст. росіянам після кількох ганебних поразок, зокрема під Цюріхом, Аустерліцем та Фрідландом, вдалося врешті-решт перемогти Наполеона. Ця визначна історична звитяга, пояснювалося також тим, що разом з моральними факторами дворянської офіцерської честі та історичної пам'яті про військові звитяги пращурів, під час наполеонівських війн у Російській імперії існували й об'єктивні фактори, котрі сприяли підвищенню боєздатності російської армії. По-перше, у тогочасній країні існувало кріпосне право, а той селянин-кріпак, який ішов служити до війська, отримував волю і для себе, і для своїх дітей. Тобто, той ганебний феодално-кріпосницький устрій, що пригнічував суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток держави, разом з

тим позитивно сприяв підтриманню високого морально-психологічного стану її солдат, які своїм героїзмом компенсували технічну відсталість Російської імперії. По-друге, царизм міг розраховувати на російську православну церкву, котра дуже вміло та професійно впливала на психіку солдат, виховуючи їх у дусі вірності престолу і запевняючи, що для росіянина немає більшої честі, ніж віддати життя за «веру, царя и отечество».

Однак, після поразки у Кримській війні, в якій російська армія проявила як масовий героїзм, так і повну технічну відсталість, російський імператор Олександр II змушений був розпочати у країні реформи майже в усіх галузях громадського життя, котрі мали на меті цю військову відсталість зліквідувати. І в майбутньому, всі реформи в Російській імперії (СРСР), як правило починалися після тяжких військових поразок, коли державі терміново потрібно було отримати сучасну зброю. Лише в таких форс-мажорних ситуаціях і Олександр II й інші російські правителі згоджувалися іти на певну демократизацію суспільно-політичного життя, аби завдяки розвитку економіки та науки отримати зброю, котрою володіють ліберальні держави. Але страх втратити владу в результаті демократичних перетворень, котрі включають в себе ротацію влади шляхом чесного голосування, в російських правителів часто переважав страх перед зовнішнім ворогом, тому реформи відбувалися непослідовно, і часто замість підвищення боєздатності російської армії приводили до прямо протилежних наслідків.

Головною з реформ Олександра II стало скасування кріпосного права, котре, однак, як зазначалося вище, при всій своїй потворності було одночасно й складовою частиною обороноздатності держави. Результати цього проявилися вже під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Якщо під час Кримської війни російська армія без особливих зусиль витіснила турецькі війська з Балкан, і лише погроза Австрії завдати удару в спину росіянам змусила останніх відступити, то тепер царські війська з величезними втратами повільно просувалися вперед. У цій війні з порівняно слабким суперником особливо виразно проявилася тенденція до здобуття перемоги за рахунок численого безплатного гарматного м'яса. І тут немає нічого дивного,

адже до відміни кріпосного права солдат був складовою частиною суспільства вільних людей і до нього ставилися з належною повагою. Після ж відміни кріпосного права російський солдат став представником найнижчої касти суспільства, якого можна нещадно обкратати, годувати неякісними харчами, десятками тисяч посилати в безглузді атаки на укріплені позиції противника.

Крім того, військовий міністр в уряді Олександра II Мілютін, відмінивши 25 річну військову службу, запровадив в Росії загальну військову повинність, і почав забирати до армії молодих священиків: мовляв, як можна закликати інших проливати кров за государя, коли сам свою кров не проливав і не бажаєш цього робити. Формально все було правильно, але на практиці ці «реформи» призвели до того, що недовчені семінаристи масово пішли в революцію, тобто, замість того, щоб вчити своїх прихожан віддавати життя «за веру, царя и отечество», почали підбурювати останніх до непокори та повстання проти влади. Саме вони почали активно дестабілізувати морально-психологічну атмосферу в суспільстві, особливо серед молоді призовного віку, досягаючи того що останні приходили в армію вже готовими до революційних виступів та вбивства власних офіцерів. Отже, реформи Олександра II, посприявши лібералізації життя в Російській імперії, лише послабили її військову спроможність порівняно з арміями країн-сусідів.

Ситуація ще погіршилася наприкінці XIX ст., коли Російська імперія вступила у військовий союз із Францією та Великобританією. Цей акт політичного самодурства нового російського імператора Олександра III був шкідливим як для українців, так і для росіян. Для останніх новий союз означав стрімкий приплив величезних англо-франко-бельгійських інвестицій, котрі пригнічували природний розвиток молодого, недосвідченого й незміцнілого російського капіталізму. Крім того, з політичних міркувань розривалися налагоджені віками економічні стосунки з Австро-Угорщиною та Німеччиною, що також завдавало відчутного удару по розвитку російського капіталізму. Новий союз із недавніми ворогами проти колишніх спільників також не сприймався і серед широкого загалу, де ще добре пам'ятали, як

новоспечені «друзі» грабували Росію у 1812 р. Крім того, політичні кульбіти Олександра III під корінь рубали всі моральні принципи, на яких виховувалася тогочасна російська армія. Адже у той час уся вітчизняна історія, все патріотичне виховання у царській імперії базувалося на подвигах суворовських «чудо-богатирів», котрі разом з австрійцями воювали з французами в Італії, а потім спільно долали неприступні Альпи. Великою пошаною у російському суспільстві користувалися герої 1812 р., які вмирали за свою країну на Бородинському полі, до кінця захищаючи Багратіонові флеші чи батарею Раєвського, та не менш героїчні моряки-чорноморці, котрі ціною власного життя захищали Малахів курган від англо-французьких інтервентів під час Кримської війни 1853–1856 рр. Все це в поєднанні з привнесеними англо-франко-бельгійським капіталом торгашеськими принципами взаємостосунків між людьми сіяло серед російського суспільства, особливо серед молоді, нігілістичне світосприйняття, презирство до таких понять, як Батьківщина й обов'язок перед своїм народом.

Крім того, для Російської імперії новий військовий союз супроводжувався небаченими поступками англійському, французькому та бельгійському капіталу на шкоду розвитку вітчизняного. Тому, якщо в Європі капіталізм розвивався в часи, коли ні англійські, ні французькі промисловці не відчували конкуренції з боку інонаціональних економічних інституцій і користувалися всілякою підтримкою з боку своєї влади, то в царській імперії українські та російські підприємці не лише не користувалися підтримкою свого уряду, але й постійно відчували, що із зовнішньополітичних причин він усіляко потурає європейському капіталу на шкоду як власним промисловцям, так і місцевим робітникам. Як наслідок, на відміну від країн Західної Європи, де капіталізм сприяв демократичному оновленню життя людей, в Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема, капіталізм був зацікавлений в тому, щоб населення залишалося бідним і безправним, згодним працювати за копійки. Так, в своїй праці «Історія підприємництва в Україні» Т. Лазанська зазначала стосовно діяльності в Криворізькому басейні французького товариства «Дубова Балка»: «Так, скажімо, лише

акціонери «Дубової Балки» у 1894 р. мали 1 154 франки чистого прибутку, у 1896 р. – 53 717, а у 1897 р. – 137 673 франки, або по 50 франків на кожен акцію. На жаль, товариство здобувало свої прибутки не найкращим чином. Як свідчать певні джерела, французька компанія «Дубова Балка», яка придбала у О. Поля 600 дес. землі, сповідувала такі принципи – дешево наймати робітників, штрафувати їх і будь-що прагнути зменшити зольну оплату артилям настільки, щоб в середньому на кожен особу виходило не більше 70 коп. Крім того, на рудниках «Дубової Балки» було багато нещасних випадків. Кореспондент газети «Киевское Слово» був свідком одного з таких, коли травмувалося відразу 11 чоловік². Жорстокі методи експлуатації, звичайно ж, відзначали не лише це конкретне французьке товариство. Вони були притаманні більшості західноєвропейських підприємців тогочасної доби.

Так далі Т. Лазанська зазначає: «Один з англійських капіталістів, що побував у 1902 р. в Росії, повідомляв колегам, що тут мито на ввезення товарів досягає 20–180% вартості товару, в той час як прибуток на капітал давав до 30% на рік. Він запевняв, що прибутковість іноземних капіталістів у Російській імперії «прямо казкова» і рекомендував створювати тут міцні англійські підприємства, щоб розорювати своїх слабких місцевих конкурентів. І дійсно. На великих підприємствах наприкінці XIX ст. прибутки становили не менше ніж 30–40%. На Донбасі дивіденди іноземних капіталістів у 3–4 рази перевищували прибутки аналогічних підприємств у Західній Європі. ... Під тиском великих акціонерних товариств майже повністю зникають зі сцени економічного життя дрібні селянські розробки. Так на Донбасі з 114 великих копалень, які були досліджені у 1901 р., 94% вугілля давали акціонерні підприємства. Не витримали з ними конкуренції і деякі поміщики – індивідуали. Навіть знамениті макіївські копальні Іловайського стали власністю французів»³.

Фактично Наддніпрянщина перетворювалася на напівколонію західноєвропейських держав. Так, у виступі члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С.Ф. Шарапова на одному з його засідань у березні 1899 р.:

«Тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців – *О.Л.*) грає таку ж роль, як індуси, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»⁴.

Все це також не сприяло підвищенню патріотизму в російському суспільстві, багато людей переставало вважати Росію своєю Батьківщиною і не бажало її захищати. Отже, наприкінці XIX ст. в Російській імперії були знищені всі як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, на котрих раніше трималася боєздатність армії та соціальна рівновага в суспільстві, і що найбільш прикро, не були створені нові. Натомість виникли нові проблеми, котрі ще більше підривали споконвічні імперські устої. До них належало й українське питання, яке також почало загострюватися в цей історичний період, з кожним роком набуваючи все більшої гостроти та напруги.

Це пояснювалося тим, що не менше, а, можливо, і більш шкідливими були дії Олександра III для українців, котрі у той період були розділеними між Австро-Угорською та Російською імперіями. Якщо в часи, коли ці країни були союзниками, ця політична роздільність існувала здебільшого лише на папері, й українці могли тісно контактувати між собою без будь-яких утисків з боку властей, то тепер галичани і наддніпрянці стали підданими двох ворожих держав, а, як відомо, будь-які контакти із їх представниками завжди жорстоко переслідувалися охоронними структурами. Тому австрійська влада змушувала галичан у своїй діяльності всіляко підкреслювати, що вони не мають нічого спільного з наддніпрянцями, котрі служать Росії, а царизм примушував наддніпрянців, усіяко підкреслювати, що вони не мають нічого спільного з галичанами. Це викликало приховане обурення в українців по обидва боки кордону, але особливо сильним воно було в Російській імперії, бо якщо Відень хоча б усіяко підтримував галичан для протидії польському національно-визвольному рухові, то в Наддніпрянщині

українці від царського уряду крім утисків та принижень нічого не отримували

Вище ми вже згадували про те, що Катерина II своїми злочинними діями сприяла загостренню протиріч між українцями та пришлим елементом. Ситуація ще більше загострилася після створення в Наддніпрянщині великої інонаціональної промисловості. В той час у південно-східних регіонах України відбувався процес масового напливу російськомовного населення. О. Рєсєнт слушно зазначав з цього приводу: «Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі робітництва України наприкінці XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. На території 9 українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії»⁵. Становище погіршувалася ще й тим, що переважну частину цього російськомовного прийшлого населення становили некультурні та малоосвічені люмпени, які до того ж і не хотіли підвищувати свій культурно-освітній рівень, а надавали перевагу постійному пияцтву. Крім того, на початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний із котрих давав понад 10 млн пудів чавуну, тільки один із десяти робітників був українцем. Як наслідок, корінні пролетарі поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами⁶. Так, О. Рєсєнт, зазначає з цього приводу: «Через колоніальний характер Російської імперії й політичні та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей в Україні були або росіянами, або зрусифікованими українцями. Русифікаційний дух найбільше проникав в українські міста, оскільки був пов'язаний з урядованням. Одночасно він поширювався і на робітничі верстви українського суспільства. Чому російський уряд проводив русифікаторську політику в Україні? Бо вся влада, вся ідеологія сприяли цьому, принижували корінне населення, не вважаючи його народом і надаючи всі привілеї «старшому братові». Все національне під різними приводами нищилося й викорінюва-

лося, все російське насаджувалося й нав'язувалося так, що й самі росіяни ставали переконаними, боцімто вони є вищою расою. Зокрема, мобілізації робітників з Росії для роботи в Україні проводилися у XIX ст. і на початку XX ст., і не один раз. Завдяки таким ін'єкціям російське населення ставало в містах України переважаючим. Але чи могли вихідці з російської глибинки збагатити революційне, духовне й професійне життя українських міст? Оскільки російські робітники кількісно переважали, вони істотно впливали на соціально-економічний і політичний розвиток місцевих, корінних українських робітників. Тому зрусифіковані робітники України були пасивними чи нейтральними і не особливо активно підтримували українську справу. ... Довга російська неволя придушила сили українського робітництва, як і національну свідомість усього народу. Отже не дивно, що політичне і національне згуртування його почалося значно пізніше, ніж російського. ... Наслідки такого становища посилювали русифікаторські тенденції в Україні»⁷.

Таким чином наслідки проникнення в Наддніпрянщину великого інонаціонального капіталу були надзвичайно шкідливими для українського національного відродження, попри те, що деяку користь від іноземних інвестицій отримала й Україна. Так, О. Донік стверджує, що «у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х – протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується і впорядковується. Відповідно стрімко зростало населення. Так, приміром, в 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «ноювою Америкою»⁸.

Це викликало невиправдану ейфорію у певної частини української інтелігенції. В той час український інтелігент, який підтримував бельгійських, французьких та англійських капіталістів, робив це, як правило, не за гроші, а з власної наївності, вірячи, що західноєвропейці виведуть країну на шлях цивілізованого демократичного розвитку. Так, за словами відомого українського вченого-історика Д. Яворницького, котрий прославився своїми археологічними розкопками на Катеринославщині, «на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялося, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром»⁹.

Однак, всі ці блага стосувалися порівняно невеликого відсотка міського населення, серед якого частка етнічних українців була дуже незначною. Кількість виробленої сталі, чавуну й вугілля, а особливо кошти, отримані від їх реалізації, варто було б взагалі відносити до історії розвитку економіки та фінансів таких країн, як Англія, Франція та Бельгія, а не Російської імперії й тим більше України. Тобто всі наявні успіхи в справі індустріального та інформаційного розвитку Катеринославщини стосувалися не етнічних українців, а невеликого відсотку інонаціонального елемента, котрий діяв виключно заради свого власного збагачення й не вважав за потрібне поширювати ці блага цивілізації на корінне населення. Отже, промисловий бум в південно-східних регіонах України зробив дуже мало для створення економічної, інформаційної та транспортної інфраструктури без котрих не можливий розвиток модерної української нації, і в той же час дуже негативно вплинув на загострення в українському суспільстві соціально-економічної та міжетнічної напруги.

Ця обставина була тим більш тривожною, що у Наддніпрянщині великі підприємства були збудовані не у хліборобській зоні з більш-менш усталеними нормами суспільного життя, а в ще недавно майже незаселеному степовому регіоні, де раніше панували кочівники і вирував дух схильної до агресивних дій та

непокори козацької вольниці. Тому, здавалося, що хоча б із власних інтересів недопущення на своїх підприємствах соціального вибуху англо-франко-бельгійські капіталісти повинні були сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня робітників – відкривати школи, створювати різноманітні гуртки, а для того, щоб забезпечити продуктами харчування постійно зростаюче населення великих промислових центрів, вкладати хоча б частину із отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких земель володіння та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині.

Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та не бажали. Тому, вони не лише фінансово не стимулювали в Україні розвиток науки, культури, освіти та громадських інституцій, як це вони робили у себе на батьківщині, але й нацьковували на українців царську поліцію та жандармерію. Отже, той устрій, котрий на рубежі ХІХ–ХХ ст. склався у південно-східній Україні, лише помилково вважався і, на жаль, продовжує вважатися класично капіталістичним. Адже економічний розвиток завжди йде поряд із вільним розвитком громадянського суспільства – зростанням цивілізованої політичної й профспілкової активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього матеріального стану, а отже, і нейтралізує їхню схильність до грабіжницько-погромницьких дій. У справді вільному ринково-демократичному суспільстві надзвичайно зростає роль інтелігенції. Саме на неї від правоохоронних органів переходить функція нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, левову частку фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий та середній бізнес, який розуміє, що в противному разі він буде фізично знищений.

В Наддніпрянщині ж своїм безсоромним здирництвом по відношенню до місцевих українських та російських робітників

західноєвропейські капіталісти викликали серед місцевого населення масове соціальне невдоволення й тим самим сприяли посиленню тут грабiжницько-погромницьких настроїв. Як результат, Наддніпрянщина, особливо її південно-східний регіон, перетворювалася на територію, де промислові гіганти існували в суспільному середовищі з недорозвинутим середнім та малим підприємництвом, що робило їх вкрай вразливими для соціальних вибухів.

Здавалося, що після того, як Олександр III відкрив західному капіталу шлях до Російської імперії, останній зможе поставками найсучаснішої зброї компенсувати ті моральні збитки, котрих зазнала російська армія. Справді, ті можливості грабувати Росію, котрі надав англійцям, французам та бельгійцям російський імператор, варті були того, аби його так звані «союзники» хоч якось сприяли збереженню існуючого і вкрай вигідного їм суспільно-політичного режиму. Однак, інонаціональний бізнес абсолютно не цікавився підвищенням боєздатності армії Російської імперії, тобто тієї країни на якій він паразитував. Якщо збільшення виробництва чавуну та сталі в Англії, Франції чи Італії автоматично означало, що армії цих країн отримують більше гармат, кулеметів, снарядів та набоїв, то збільшення виробництва чавуну й сталі на території Російської імперії означало лише те, що західні підприємці збільшать свої рахунки у закордонних банках, а російський солдат, як і раніше буде воювати застарілою зброєю.

Як результат, вся абсурдність проантантівської політики Миколи II яскраво проявилася вже під час Російсько-Японської війни 1904–1905 рр., коли вперше в новітній світовій історії азійська армія мала технічну перевагу над європейською. Відсутність сучасної зброї стала причиною того, що російська армія несла колосальні людські втрати, котрі поповнювалися за рахунок величезних мобілізацій серед населення, переважно російських та українських селян, що спричинило падіння валового урожаю в Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема. В Наддніпрянщині почалися криваві заворушення, почали гинути тисячі людей. В результаті ще більше українців, особливо молоді, перестали сприймати Російську імперію як свою Бать-

ківщину, яку потрібно захищати, навіть ціною власного життя. Справді, яка ж це Батьківщина, якщо вона створює всі умови для англійців, французів та бельгійців, а в тебе своїми злочинними Валуєвськими циркулярами та Емськими указами відбирає не лише право на власну мову, але й право на життя посилаючи на нікому не потрібну криваву бійню, заради захоплення китайської території. В цей час для багатьох молодих українців боротьба за рідну мову нерозривно злилося з правом не бути гарматним м'ясом для безкінечних імперських війн.

Останні події так званої «Арабської весни» показали наскільки небезпечним для існуючого ладу є невдоволення молоді. Саме вона завжди була і продовжує лишатися найбільш вибухонебезпечною частиною суспільства. Тому, однією з головних рис західноєвропейського капіталістичного суспільства є те, що воно відкриває молоді шлях до швидкого поліпшення свого матеріального становища цілком легальними методами. Навчання у вищих наукових закладах фактично автоматично відкриває дорогу чи до високооплачуваних посад, чи до можливості відкрити власний прибутковий бізнес. В той же час квазікапіталістичний устрій в Російській імперії в цілому та в Наддніпрянщині зокрема створював таку ситуацію, що майже всі високооплачувані місця на великих іноземних підприємствах, котрі до того ж гнітили розвиток національної промисловості, діставалися англійцям, французам та бельгійцям, і як наслідок – навіть здобуття вищої освіти не гарантувало корінному населенню гідного заробітку. Під час Російсько-Японської війни багато молодих людей, в тому числі й студентів, було призвано до діючої армії і безславно вбито на сопках Манджурії. І в цьому була своя логіка, адже Миколі II не потрібні були власні вчені, конструктори, інженери, бо всі ці високооплачувані місця були заброньовані за англійцями, французами та бельгійцями, а російській молоді відводилася лише роль гарматного м'яса в різного роду імперіалістичних війнах та конфліктах.

Тому серед нового покоління української молоді зріло цілком зрозуміле незадоволення, тим жорстоким вибором котрий надавав їм царизм, а саме – чи безславно загинути ганебною смертю раба десь на сопках Манджурії, чи повільно вмирати від

злиденного життя, в той час, як іноземці займають всі престижні посади і ведуть сите, розкішне життя. Як результат, багато представників української інтелігенції, особливо молоді, котрі, не бачачи перед собою ніяких матеріальних вигід і перспектив від розвитку великої промисловості в регіоні, вирішили спробувати досягти благополуччя й поліпшення власного соціального становища шляхом революційної діяльності, провокуючи робітників та селян до насильницьких дій. Саме з них почали формуватися українські соціалістичні партії, котрі своєю ліворадикальною риторикою, спрямованою проти злочинних прозахідних дій царського самодержавства, почали активно завойовувати симпатії українських трудящих, особливо в індустріальних південно-східних районах, де серед населення і так були сильні агресивні настрої і де від будь-якої іскри могли спалахнути соціальні заворушення.

Переставши сприймати себе частиною «єдиного русского» народу, наддніпрянці почали знову відчувати себе українцями, котрих російські загарбники в якості безплатного гарматного м'яса послали на криваву бійню, задля захоплення нових територій, котрі історично завжди належали Китаю. Саме під час несення не потрібної їм військової служби на Далекому Сході багато українських селян ставали свідомими українськими патріотами, готовими боротися за те, аби принаймні їхніх дітей росіяни вже ніколи не змушували б вести загарбницькі війни. Часто ця боротьба почала приймати агресивні форми, котрі поставили під сумнів саме подальше існування Російської імперії.

Взагалі наслідки Російсько-Японської війни для царизму були настільки тяжкими, що взагалі-то перед написанням нашого дослідження про причини втрати боєздатності російською армією під час Першої світової війни, потрібно було б видати солідну наукову працю про причини відновлення боєздатності царської армії після далекосхідного конфлікту. Справді, російське суспільство після тяжкої військової поразки, почало втрачати свою структурованість, котра забезпечувала і стабільне функціонування економіки і призов до армії та флоту, котрі й самі в цей час раз-по-разу вибухали збройними конфліктами.

В російській імперії есерівські бойовики щодня вбивали десятки російських чиновників, в тому числі й тих, хто відповідав за військовий призов. Але й ті новобранці котрих все таки вдавалося призвати до армії, здебільшого лише привносили в неї революційний дух бунтарства та непокори, що виливалося в те, що солдати переставали слухатися своїх офіцерів, а часто й просто їх вбивали. Бачачи це, деякі з останніх чи то зі страху, чи через бажання стати новим російським Наполеоном (котрий розпочинав свою військову кар'єру в якості революціонера, а потім став імператором), самі почали штовхати солдат на революційні виступи. Серед них особливо виділявся лейтенант Шмідт, котрий програвши в карти казенні гроші, в тому числі й злиденну матроську заробітню платню, аби зобразити себе не карним злочинцем, а героєм-революціонером, штовхнув обкрадених ним же матросів на військовий заколот, в результаті якого багато з них загинуло.

Нічого корисного для зміцнення царської армії та нормалізації російського соціально-економічного та суспільно-політичного життя не збирався робити і великий інонаціональний капітал. Навпаки, відчуваючи швидко загибель пригрівшого їх дому Романових, вони поспішали викачати з Російської імперії якомога більше коштів, тим самим ще більше загострюючи революційну ситуацію в державі. Все це прямою дорогою вело до страшної міжкласової та міжетнічної різанини в Російській імперії в цілому, та в Наддніпрянщині, зокрема. Як результат – керуючись принципом «Справа порятунку потопельників – це справа рук самих потопельників», вищі прошарки українського суспільства змушені були нарешті згадати про колись зраджений їхніми предками простий український народ.

Об'єднання українських «верхів» та «низів» відіграло в цей час величезну суспільно-політичну, моральну та історико-культурну роль. Адже українські селяни ненавиділи своїх панів-одноплемінців, вважаючи їх своїми непримиренними та запеклими ворогами, а ті, в свою чергу, боялися розплати за зрадництво своїх пращурів. Але економічний, соціальний, суспільно-політичний розвиток кожної країни безпосередньо залежить від спроможності взаємодії між собою його різних станів та

груп. Тому подальша доля української нації залежала від спроможності нащадків старої козацької верхівки та нащадків зраджених ними селян в ім'я спільних національних завдань забути про давні образи і виступити єдиною дієвою силою на захист своїх спільних загальноукраїнських інтересів.

Першим, ще у середині XIX ст., намагався здійснити спробу об'єднати зусилля українських «верхів» і «низів» виходець із спольщеної української шляхти В. Антонович. Він разом зі своїми однодумцями – Т. Рильським, П. Житецьким, Б. Познанським та К. Михальчуком почав плідно працювати над поширенням освіти серед українських селян, створюючи розгалужену мережу недільних шкіл. На думку цих подвижників українського національного відродження, вони повинні були допомогти селянству шляхом власного внутрішнього розвитку досягти рівня, на яке воно законно заслуговувало. Це був цілком законномірний і правильний хід подій, коли на перші ролі в українському національному русі повинна була прийти нова генерація національної еліти, яка б переважно складалася із талановитої селянської молоді, здатної керувати в нових ринкових соціально-економічних та суспільно-політичних обставинах. Тобто, кращим представникам колишньої козацької верхівки потрібно було виступити з'єднуючою ланкою між існуючою та новою українськими елітами.

Поразка у Російсько-Японській війні та революція котра стала її наслідком, змусила Миколу II заради самопорятунку видати Маніфест від 17 жовтня 1905 р., який забезпечував народу свободу слова, совісті та віросповідань, гарантував можливість створення самодіяльних національних організацій. Тому, використовуючи права, надані царським маніфестом, вітчизняна інтелігенція негайно почала створення національних самодіяльних товариств «Просвіти», котрі мали на меті сприяти більш стрімкому розвитку українського суспільства шляхом поширення культури, науки й освіти серед робітників і селян. «Просвіти» були створені майже по всій території Наддніпрянщини – в Києві, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та інших містах й містечках. Російське законодавство юридично забороняло об'єднання діяльності цих

товариств із різних губерній, що утруднювало створення загальноукраїнського відповідного центру, хоча неформально їх члени з різних міст спілкувалися між собою, виробляючи спільний погляд на розвиток того чи іншого регіону. Це сприяло тому, що київська, катеринославська, чернігівська, одеська й подільська еліти починали ставати вже частиною не загальноімперської, а саме української спільноти. Тобто, на початку ХХ ст. в Наддніпрянщині, чи не вперше у світовій історії виникла ситуація, коли за цивілізований, демократичний розвиток свого краю боровся не великий капітал проти представників старої, феодальної еліти, а, навпаки, нащадки колишньої козацької старшини виступали проти великого капіталу, котрий з метою отримання дешевої робочої сили всіляко гальмував соціально-економічний, суспільно-політичний та культурно-освітній розвиток України, провокуючи тим самим народні заворушення.

У «Просвітах» українці вчилися об'єднуватися навколо власних національних ідей і цілей. Тут вони здобували навички організаторської діяльності, розподілу праці між членами товариства, керівництва значними масами людей та відповідальності перед ними. Отже, ті керівні кадри, котрі формувалися в «Просвітах», були чужими імперській бюрократії не лише за метою їхньої діяльності, але й за ідейними чинниками. Якщо остання все робила, аби лише догодити вищому керівництву, зовсім не думаючи про інтереси народу, то нова українська еліта, котра лише народжувалася на початку ХХ ст., навпаки, все робила, виходячи із реальних інтересів простих українців, лише перед яким вона вважала себе підзвітною. Тому для царської, а згодом і радянської бюрократії в українському національному русі найбільшу небезпеку становила саме його політична орієнтація на демократизацію влади, коли б керівники залежали від тих, хто їх обрав, а не від тих, хто їх призначив «згори».

Добре розуміючи, що справжнім джерелом демократизму в цьому русі є українське село, царизм усіяко перешкодив поширенню в ньому просвітянського руху, хоча ці дії були вкрай злочинними і небезпечними, бо розвиток великої про-

мисловості вимагав інтенсифікації сільського господарства, а це було неможливим без отримання селянами спеціальної сільсько-господарської літератури. І все ж просвітянам часто вдавалося обходити царські заборони і поширювати українські ідеї та кооперацію в сільській місцевості. Особливих успіхів у цьому досягли просвітяни Поділля та Катеринославщини. На перших зборах кам'янець-подільського товариства, що відбулися 8-го травня 1906 р. було вирішено головну увагу звернути на поширення серед народу української літератури та преси. Для цього на базарному майдані міста було відкрито рундук, котрий функціонував з 10-го травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 крб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок. 1-го липня того ж року «Просвіта» відкрила в місті бібліотеку. Читання книжок та газет в ній було безплатним; значною мірою завдяки цьому її відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та селяни із навколишніх сіл. Бібліотека також безкоштовно видавала книжки для читання додому. За перший рік діяльності вона обслужила 2 тис. осіб. До кінця звітнього року в ній було 435 назв книжок в кількості більш як 700 примірників. Для бібліотеки виписувалися такі газети та журнали: «Рада», «Діло», «Громадський голос», «Народний голос», «Листи з «Просвіти», «Економіст», «Світова зірниця», «Л-Н Вісник», «Українська хата», «Записки Наукового товариства у Києві», «Киевские вести». Для сільських бібліотек «Просвіта» виписувала газети: «Рада», «Село», «Рідний край», «Світова зірниця». Зважаючи на велику потребу у селах в українській пресі та літературі, вона по змозі давала її у борг тим, хто не мав грошей»¹⁰.

Кам'янець-Подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна більшість членів «Просвіти» були сільськими жителями. Так, приміром, за станом на 17 березня 1907 р. із 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 – по селах Поділля¹¹. В цих умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги відправляти їх більш як на 4–5 крб. за одною

адресою. Часто члени товариства, що очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали їх на 300–400 крб.¹²

Для поширення серед українських селян потрібних їм книжок кам'янець-подільські просвітяни використовували можливості місцевих земств. Так, 17–18 серпня 1909 р. в Жмеринці відкрився I з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала Кам'янець-Подільська «Просвіта»¹³. Успішно працювало не лише губернське товариство, але й бібліотека в с. Печері. Так, відомий український кооператор М. Гехтер зазначав, що «людність так звиклась, зжилась з читальнею, що вважає її необхідною своєю потребою. Цікаво, що звуть її селяни не бібліотекою або читальнею, а просто «Просвітою». Ця назва так вкоренилася, що іншої і не почути. А молоді парубки та дівчата вважають її чимось рідним, бо звуть читальню «наша Просвіта». Це явище дуже характерне для того, як швидко селяни зживаються з тим, чого вони прагнуть. Люди з охотою читають книжки. Надто цікавляться історичними книжками. Навіть старшина, який раніше не терпів української мови, тепер часто прохає дати йому ту або іншу книжку»¹⁴.

Як бачимо, українська еліта, котра становила кістяк кам'янець-подільської «Просвіти», зуміла зацікавити національним рухом значні верстви селянської молоді, почала готувати з них людей, здатних самостійно вести економічну, господарську, культурно-освітню діяльність. Вона створила передумови того, що остання масово пішла у національно-культурні та економічні установи, створюючи в них зачатки власної, нехай і не формальної, але дуже дієвої вертикалі влади. Тобто українське село починало ставати альтернативою тому закостенілому бюрократичному ладу, який панував у Російській імперії.

Якщо подільські селяни від народження знали, що вони з діда-прадіда є українцями, то в катеринославських селах мізки у людей, особливо молоді, часто були забиті модними в той час анархістськими ідеями. І місцевій інтелігенції потрібно було

добре попрацювати, щоб вони знову відчули себе українцями. В 1905–1910 рр. перша і не дуже активна спроба катеринославської інтелігенції поширити свою діяльність на сільську місцевість з тріском провалилася навіть без «допомоги» російського самодержавства. Як результат – в губернії активно орудували анархістські банди з числа етнічних українців, для яких загально визнаними авторитетами були не Г. Сковорода та Т. Шевченко, а Бакунін й Кропоткін. Ці банди становили загрозу як українському національному відродженню, так і стабільності Російської імперії. Тому нова, більш активна спроба української інтелігенції поширити свою діяльність на українські села майже не зустрічала тут протидії з боку російської влади.

В 1911 р. намітилося встановлення більш тісних контактів та взаємодії між катеринославською «Просвітою» та її філіями. В листопаді вона влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію «Українські кобзарі, бандуристи та лірники». Цей концерт дав товариству 630 крб. чистого прибутку (частина його пішла селянам Мануйлівки та Дієвки на проведення дитячих ялинок)¹⁵. Допомога філіям оживила саму катеринославську «Просвіту». Нею знову почало цікавитися суспільство у Катеринославі. Як наслідок, «Просвіта» зростає чисельно і наприкінці 1911 р. нараховувала 116 осіб¹⁶. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення властей до цієї «Просвіти» пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора, який на відміну від інших губернаторів не був українофобом, управителем була «своя людина», яка допомагала «пробивати» рішення про дозвіл на відкриття філій «Просвіти»¹⁷.

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників та селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок, урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства, створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків та ін. Тобто південний захід

Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

На Катеринославщині губерньська «Просвіта» відіграла роль не «директивного», а координуючого органу. Згодом Д. Дорошенко згадував: «Багато довелося мені попрацювати по сільських філіях катеринославської «Просвіти», почитати лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі люблю згадати за ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене такий дорогий, як грамота на почесне членство, яким вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й діївська «Просвіти». А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села»¹⁸.

Важливо відзначити й те, що в міру того, як просвітянський рух поширювався, ініціатива у визначенні головних напрямків діяльності все більш переходила до філій¹⁹. Найбільш діяльною з них була мануйлівська. Вона об'єднувала українців, які, не пориваючи зв'язок із селом, одночасно були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в успішному розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та їй подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне положення, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста – декоративних кустарних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони створювали кооперативи). Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це

також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання в школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

24 лютого 1912 р. адміністрацією було дозволено відкрити філію «Просвіти» в селі Перещепині Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Невдовзі після цього на свято відкриття філії в село прибула делегація катеринославської «Просвіти» на чолі з Д. Дорошенком. Останній згодом згадував: «Яке було моє приємне здивування, коли, перезнайомившись з провідниками місцевої «Просвіти», я довідався, що Перещепина передплачувала більше десятка примірників щоденної «Ради», передплачувала майже всі тодішні українські часописи, а один селянин дістав навіть «Письмо з «Просвіти» зі Львова. На селі було по кілька примірників «Історії України» М. Аркаса й «Ілюстрованої Історії» М. Грушевського. Але найбільше було моє здивування, коли на другий день по нашій приїзді весь майдан перед помешканням «Просвіти» був уставлений возами, як на ярмарку, се приїхали на свято господарі з усіх околиць сіл. А на самім святі громади двох сіл зложили на мої руки писані заяви, щоб і у них відкрити філії «Просвіти»²⁰.

В Діївці селяни, наслідуючи мануйлівців, вирішили поперед усього збудувати приміщення для «Просвіти». Щомісяця вони, починаючи з 1911 р., відривали від свого заробітку по 3 крб., щоб скласти суму, з якою можна буде розпочати будувати власне приміщення. Деякі селяни навіть припинили будівництво приватних будинків, а гроші віддали на потреби «Просвіти»²¹. Організаторами боротьби за відкриття філії «Просвіти» в селі Діївці стали кілька селян, що пройшли військову службу в Сибіру, серед яких особливо відзначався П. Білецький. Саме в Сибіру в них виникла думка заснувати у себе в селі філію «Просвіти». Нарешті, 3-го березня 1913 р. відбулося урочисте відкриття діївської філії «Просвіти». З Катеринослава прибуло кілька членів Ради «Просвіти» на чолі з головою Е. Гаркавцевою. Прибула також трохи не вся рада мануйлівської «Просвіти», яка пожертвувала зі своїх скромних коштів «молодшій сестрі» діївській 15 крб. Член ради катеринославської «Просвіти» Ю. Павловський сказав слово про те, яку велику вагу,

насамперед культурну, має «Просвіта» на селі для боротьби з пияцтвом та розбишацтвом»²².

Реальним підтвердженням слів Ю. Павловського про важливість національно-культурної діяльності в сільській місцевості для протидії в них бандитським та погромницьким настроям можуть слугувати події в селі Колодистому на Київщині. Тут ще в 1902 р. за активною допомогою відомого українського громадського діяча В. Доманицького було засноване перше на Київщині ощадно-позичкове товариство, котре велику увагу приділяло підвищенню не лише матеріального, але й культурного рівня селян. Навіть в перші роки свого існування товариство в селі Колодистому знаходило свіжу копійку для того, щоб влаштувати якесь культурне свято, – наприклад ялинку для селянських дітей. У 1905 р. товариство разом із місцевою товариською крамницею побудувало власне кооперативне приміщення, яке обійшлося в 2531 крб. В. Доманицький сам склав план і розрахунок для цієї будови, сам вишукував матеріал та доглядав за роботою. В результаті всіх цих зусиль в Колодистому постав гарний двоповерховий будинок із сценою для вистав, залом для читань та з помешканням для кооператорів. В жовтні 1905 р. В. Доманицький переніс діяльність із своєї тісної хатини в нове помешкання «Народного дому». Кожного вечора збиралися тут 300–400 чоловік для того, щоб обміркувати бурхливі події в країні. На цих імprovізованих зібраннях читалися статті з «Киевских откликов», «Сына отечества», українських «Хлібороба» та «Громадської думки». Тут часто влаштовувалися лекції, вистави, інші культурні заходи²³.

У січні 1906 р. В. Доманицький був змушений тікати з Колодистого. Поліція, не маючи доказів антидержавної діяльності В. Доманицького, вдалася до відвертих фальсифікацій. Використовуючи те, що він для надання медичної допомоги селянам створив у себе в хаті аптеку, жандарми внесли її в протокол обшуку як «взрывчатые вещества»²⁴. Але й без В. Доманицького товариство продовжувало розгортати все ширше свою діяльність, і разом із зростанням добробуту українських селян – членів товариства зросла їхня політична культура та національна самосвідомість. У Звенигородському повіті – єдиному на

всю губернію, не було ні єврейських погромів, ні підпалів поміщицьких маєтків.

Як бачимо, просвітянська діяльність відіграла в цей час функцію запобігання міжкласового та міжетнічного конфлікту в Наддніпрянщині. В цивілізованих державах ця праця повністю фінансується самою державою, а силові структури охороняють її виконавців. В Російській же імперії, як видно з наведеного прикладу, все було навпаки, і саме це зіграло вирішальну роль в її подальшій загибелі.

В результаті подібної діяльності царської адміністрації виключно міською була київська «Просвіта», заснована в пам'ять Т.Г. Шевченка. Влада не дозволяла їй поширювати свою роботу на сільську місцевість. Так, адміністрація не дозволила відкрити бібліотеки-читальні київської «Просвіти» в селах Дирдін Хутір, Тихий Хутір та Криве, хоча всі формальні умови для їх відкриття київськими просвітянами були виконані, а також філію київської «Просвіти» у вже згадуваному селі Колодистому, незважаючи на те, що самі селяни склали статут товариства й надіслали його на затвердження місцевим властям. Приводом для відмови послужило те, що справник дав «неблагоприємний відгук» про політичну благонадійність одного із селян – фундатора філії «Просвіти»²⁵.

Перший підпис під статутом київської «Просвіти» поставив видатний український письменник та громадський діяч Б. Грінченко, котрий на установчих зборах 25 травня 1906 р. був обраний її головою. Вітаючи збори товариства, він зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертий на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною»²⁶. Пізніше, у 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа «Просвіти» є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло «Просвіти» ніколи не одурює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості»²⁷. Тобто, передові вітчизняні діячі розуміли важливість того, щоб українські трудящі маси спрямовували свої зусилля та енергію

не в бік деструктивної та небезпечної класової боротьби, а на творчу національну роботу, спрямовану на знаходження компромісів і взаєморозуміння між різними класами та станами українського суспільства. Заради недопущення соціального вибуху в Україні кращі представники вітчизняної інтелігенції згодні були самотужки, за власні невеликі порівняно із західними капіталістами кошти вести серед робітників і селян культурно-освітню роботу. Не маючи можливості поширити свою діяльність на сільську місцевість, київські інтелігенти почали більш активно провадили свою діяльність у робітничих передмістях, де, подібно до Катеринослава, проживали етнічні українці, котрі недавно перебралися до міста і ще не повністю порвали стосунки з рідними селами. Так, за перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому було присутньо 114 чол. За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій – 2196 слухачів), друге – Куренівка (10 лекцій – 818 слухачів), третє – Народний дім (9 лекцій – 700 слухачів)²⁸.

Надзвичайно важливим видається той факт, що в цей час абсолютна більшість слухачів почала цікавитися українською історією. Згадувана вище анкета показала, що найбільше людей бажало слухати лекції з української історії – 64%, з історії української літератури – 22%, про українську музику та мистецтво – 11%. Мова відповідей була здебільшого українською (75% відповідей), і трохи не половина їх написана фонетичним правописом²⁹.

Якщо і в Києві, і в Катеринославі першочерговим просвітянським завданням було недопущення міжкласових конфліктів, то в Одесі на перший план вийшла протидія міжетнічним конфліктам, котрі активно в цей час тут намагалися розпалювати російські чорносотенці. Ситуація погіршувалася тим, що, на жаль, в свідомості багатьох українців національне відродження асоціювалося саме з єврейськими погромами, як це відбулося під час Хмельниччини, що врешті-решт і призвело до того, що Україна була поділена між Росією та Польщею. Для того, щоб це не повторилося в майбутньому, конче необхідним було

вкоринити в свідомість переважної більшості українців думку про те, що для справжніх українських національно-свідомих патріотів євреї являються не ворогами, а друзями. Для цього потрібно було створювати і пропагувати нову, сучасну концепцію національної ідеї, в котрій немає місця міжетнічній ворожнечі.

Виконуючи це завдання, представники модерної української національної ідеї в Одесі, рішуче відкинувши всіляке юдофобство, взяли курс на встановлення найтісніших стосунків із передовими єврейськими організаціями. Відомо, що один із лідерів просвітянського руху в Одесі С. Шелухін мав тісні стосунки з місцевими сіоністами і активно сприяв консолідації українських і єврейських сил проти місцевих погромників-чорносотенців. Виразна протипогромна позиція українства Одеси піднесла його загально-громадський авторитет. Використовуючи це, національно свідомі українці Одеси наприкінці 1905 р. безпосередньо зайнялися справою організації свого культурно-просвітнього осередку. Для ознайомлення найширших верств населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху в листопаді було проведено два зібрання, на яких вперше на Наддніпрянщині пролунали промови українською мовою. Зразу ж за цим протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої «Просвіти». 25 листопада 1905 р. він був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було вибране його правління у складі 12 чоловік, серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова «Просвіти»), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, в обов'язок яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах – літературно-вокальних музичних вечорів та спектаклів. Для цього при «Просвіті» був організований хор із 70 осіб та запрошені на оплачувану роботу хормейстер та акомпаніатор³⁰. Усього за 1906 р. в «Просвіті»

силами 15-х лекторів було прочитано 61 реферат, десять з них прочитав М. Комаров³¹. Не відставала й просвітянська молодь: бібліотекар «Просвіти» А. Никовський вражав слухачів серйозністю та оригінальністю своєї думки, вмінням чітко сформулювати свої погляди. Так, приміром, роблячи доповідь про М. Заньковецьку, він зумів сказати своє власне слово, не обмежуючись загальними похвалами на адресу акторки³².

Важливо відзначити, що в просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів на історію України, яка в силу об'єктивних причин стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, яка задовольняла представників різних націй, регіонів та представників існуючих соціальних груп – інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва.

Якщо на рефератах серед відвідувачів переважала інтелігенція, то робітники більший інтерес проявляли до суботніх вечорів, коли в «Просвіті» співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці³³. Такою своєю діяльністю товариство досягло певних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Соціал-демократичний тижневик «Слово», який виходив у 1907–1909 рр. у Києві і в цілому дуже упереджено висвітлював діяльність «Просвіти», змушений був визнати, що декламування, танці та співи, національне убрання і, нарешті, українська мова, що лунала на вечорах «Просвіти» почали притягувати до неї широкі кола суспільства. «Цією ж стороною своєї діяльності, – зазначалося на сторінках тижневика, – «Просвіта» виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів української національної ідеї»³⁴. А. Никовський у листі до свого товариша – українського історика, автора книги «Історія України-Русі» та фундатора миколаївської «Просвіти» М. Аркаса зазначав: «...гарно те, що «Просвіта» захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства,

що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до «Просвіти»³⁵.

Для поліпшення міжнаціональних стосунків у Одесі просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т.Г. Шевченка. Так, вже в перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене Т.Г. Шевченкові, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь великого українського поета, а останні крім цього поклали на бюст Кобзаря розкішний вінок³⁶. Одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. Так, А. Никовський писав у листі до М. Аркаса: «Колись ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах виділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять – переважно студентів»³⁷.

Для українців встановлення нових цивілізованих взаємостосунків із етнічними євреями в цей час відіграло вирішальне значення з огляду на необхідність ширення серед селян національної кооперації. Адже, створення національних економічних інституцій було надзвичайно важливо з огляду на те, що саме на цій основі могло відбутися справжнє об'єднання між українською інтелігенцією, робітниками та селянами. Справді, при веденні культурно-освітньої діяльності вітчизняна інтелігенція виступала в ролі вчителя по відношенню до українських трудивників. Це створювало між ними певну дистанцію, не давало відчутти лікоть один одного. В той же час практична діяльність у економічній, видавничій чи будь-якій іншій галузі сприяла стиранню психологічних бар'єрів між інтелігенцією та трудящими, давала можливість найбільш обдарованим робітникам та селянам виходити на перші ролі в українському національному русі.

І саме завдяки допомозі більш ініціативних у фінансовій діяльності євреїв українцям пощастило закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Допомога українцям з боку євреїв була цілком закономірною. Останні почали активно допомагати українцям у справі заснування власних фінансово-економічних інституцій, вбачаючи в них своїх спіль-

ників у боротьбі проти російських чорносотенних сил. Навчені гірким попереднім досвідом, найбільш передові представники єврейства головну увагу акцентували на сприянні тому, щоб український національний рух був рухом прагматичних ділових людей, які будують свій бізнес на реальних економічних законах і, отже, є несприйнятливими до чорносотенно-погромницької демагогії. Саме євреї першими закликали до об'єднання національної та кооперативної ідеї. Так, згадуваний вже, діяч кооперативного руху в Україні, євреї за походженням М. Гехтер писав: «Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона повисне в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме»³⁸. Завдяки цьому наддніпрянська інтелігенція почала сповідувати модерні погляди на шляхи національного відродження та розвитку, основною ідеєю котрих є теза про об'єднання зусиль передових представників усіх народів, які заселяли регіон, – українців, росіян, поляків, євреїв заради створення модерної української нації, в котрій не буде місця для конфліктів між представниками різних етносів, існуватиме рівна для всіх правова система.

Тому у взаємостосунках з євреями та поляками українці досягли повного успіху. Вони в той час були ідеальними. І тут немає нічого дивного, адже тоді ні поляки, ні євреї не мали своєї держави і тому повністю підтримували ідею формування модерної української нації з кращих представників усіх етносів, що проживали в тогочасній Наддніпрянщині. У взаємостосунках між собою передові українські, польські та єврейські діячі заради досягнення спільної мети охоче йшли на дуже суттєві поступки одні одним. Цей факт відзначали навіть найзапекліші їхні вороги. Так, один із одіозних ідеологів російського чорносотенства С. Щоголев зазначав із приводу того, що українці тимчасово зняли питання про автономію свого краю: «Завоювання такої автономії пов'язане було б для малоросів із перспективою таких поступок польським та єврейським союзникам, що народ би висунув нових антисемітів-Тарасів, нових Гонт і

Богданів»³⁹. Отже, українці, поляки та євреї у своїх спільних діях не гналися за негайними політичними та економічними дивідендами, а працювали на перспективу із врахуванням усіх можливих негативних сценаріїв. У цьому плані вони були різочим контрастом у порівнянні із грабіжницькими діями західного капіталу, який у гонитві за сьогоденними надприбутками штовхав Україну в хаос соціальних потрясінь.

Отже, чи не єдине, в чому великий іноземний капітал відіграв справді позитивну роль в Наддніпрянщині, полягало в тому, що він, як спільний ворог, всіх громадян України сприяв тому, що українські, єврейські та польські прагматично налаштовані інтелігентські сили почали об'єднувати свої зусилля у таких національно-культурних та економічних товариствах як «Просвіти» й кооперативи. Тобто на ґрунті протидії великому іноземному капіталу розпочалося примирення й консолідація між нащадками тих козаків, євреїв, шляхтичів, які в криваві часи Хмельниччини в жорстокій міжусобній війні знекровлювали і Польщу, і Україну, зробивши їх легкою здобиччю сусідніх держав і прирікши свої країни на тривале підневільне існування.

Створення кооперативних установ у Наддніпрянщині не лише сприяло зростанню матеріального благополуччя пересічних українців, але й об'єктивно стало необхідною передумовою для створення самодіяльних національних об'єднань, котрі почали об'єднувати зусилля кращих представників усіх етносів, що населяли регіон. Серед українських кооператорів було багато земців, тобто тих, хто очолював земство чи працював у ньому. Саме під їх керівництвом українська кооперація почала набирати яскраво виражених національних рис. Особливо це стосується кооперації на Полтавщині, де організатором кооперативного руху став представник відомого козацько-старшинського роду Ф. Лизогуб, який очолював місцеве земство. Тут членами кооперативних товариств стали, крім селян, також місцеві культурні сили: лікарі, агрономи, священники, учителі земських шкіл, земські гласні й інструктори різних галузей сільського господарства. В результаті активної участі в кооперативній діяльності найширших верств українського суспільства, цілий ряд цих товариств позакладали по селах склади хліборобських зрядь і

машин, громадські крамниці, позичково-ошадні і кредитні каси. Величезну роль відігравали кооперативи також і в справі поширення загальної освіти серед українського селянства. Вони влаштовували вистави, читання лекцій, виставки, створювали бібліотеки-читальні, закладали народні будинки, чайні – взагалі робили все можливе, щоб піднести освітній і культурний рівень як своїх кооператорів, так і усєї селянської маси в цілому.

Подібні процеси відбувалися і в інших регіонах Наддніпрянщини. Так, на Поділлі для поширення серед українських селян потрібних їм книжок місцеві просвітяни також широко використовували можливості місцевих земств. Приміром, 17–18 серпня 1909 р. в Жмеринці, в залі залізничного театру відкрився Перший з'їзд представників подільських товариських крамниць, скликаний Подільською губернською земською управою. Одним із важливих рішень з'їзду була постанова про те, щоб у товариських крамницях продавати книжки, які із 10-відсотковою знижкою надавала Кам'янець-Подільська «Просвіта». Перед закінченням з'їзду один із лідерів кооперативного руху на Поділлі, редактор газети «Світова Зірниця» І. Волошиновський пригадав, що одним із перших, хто кинув на село думку про товариські крамниці, був В. Доманицький. З'їзд постановив подякувати В. Доманицькому, який в цей час вже був смертельно хворим, і доручив голові з'їзду М. Трублаєвичу надіслати йому вітання від з'їзду⁴⁰.

Одним із найбільш важливих засобів для розвитку кооперації були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити нові машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати. Можна було також побачити нові, кращі породи худоби, нові сорти насіння, взагалі дізнатися про багато корисних для себе речей. Катеринославська «Просвіта» вирішила, використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього на них було створено спеціальні відділи популярної української книжки. Постановою Ради товариства від 21 серпня 1913 р. було вирішено придбати на 15 крб. популярних книжок українською мовою з медицини, ветеринарії та сільського господарства й показати їх на виставках у селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки

й продавалися. Селяни дуже цікавилися українською популярною літературою і охоче купували українські книжки⁴¹.

Українська кооперація не могла успішно розвиватися без власних періодичних видань. Тому на початку 1910-х років почали відкриватися українські газети та журнали, котрі мали на меті пропаганду ідей кооперації серед широких верств суспільства. Так, 7 жовтня 1912 р. у Києві відбулися установчі збори українського видавничого товариства «Наша кооперація». Першим його завданням стало друкування одноіменного періодичного органу⁴². Потреба у виданні останнього дуже гостро відчувалася тоді у Наддніпрянщині. Адже кооперативний рух, який тут широко розвинувся, настійно вимагав такого періодичного видання, доступного за мовою і відповідаючого регіональним інтересам за змістом. У січні 1913 р. вийшов перший номер «Нашої кооперації». Остання виходила двічі на тиждень, її ціна становила 2 крб. 50 коп. на рік і була цілком доступною для пересічного робітника або селянина Наддніпрянської України⁴³.

21 лютого 1913 р. в Києві відбулися перші загальні збори агрономічного товариства «Український агроном». Головна мета цього товариства полягала у тому, щоб надати допомогу землеробам, видаючи відповідну друковану продукцію рідною мовою. Крім того, на зборах було вирішено відкрити склади, агрономічне бюро та консультаційні контори. До товариства мав перейти також журнал «Рілля». Цей український агрономічний часопис був заснований ще у 1907 році у Петербурзі видатним діячем української кооперації Є. Архипенком⁴⁴. У той час це видання мало назву «Українське бджільництво». 1910 р. його видання перенесли до Києва, де він почав виходити під назвою «Рілля». 1912 р. часопис звернувся до своїх читачів – здебільшого українських селян, із закликом допомогти заснувати агрономічне видавництво. Цей заклик знайшов розуміння серед українців. До редакції почали надходити пожертвування, на які було видано кілька корисних сільськогосподарських брошур. На жаль, поліція скоро заборонила збирати гроші, й ця потрібна справа припинилася⁴⁵.

Такі жорстокі та безглузді дії з боку російських каральних органів пояснювався тим, що розвиток української кооперації не

подобався західноєвропейським капіталістам, бо тепер трудящі вже не згоджувалися працювати за злиденну оплату. Іноземні підприємці почали тиснути на Миколу II, вимагаючи придушення української кооперації. Для досягнення цієї мети проантантівський імперський уряд не соромився використовувати відвертих російських чорносотенців. Так, вже згадуваний російський шовініст С. Щоголев, вимагаючи знищення національних кооперативних інституцій, зазначав: «У Києві виникли нотаріальним порядком товариства «Український агроном», «Український вчитель» та «Український технік», які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство «Наша кооперація», що видає досить тенденційну газету того ж найменування»⁴⁶. На цих підставах С. Щоголев вимагав негайно ліквідувати всі українські кооперативні установи. Це вже було повне безглуздя. Адже лише люди, які абсолютно втратили розум, могли вимагати знищити соціально-економічну інфраструктуру прифронтового регіону напередодні війни, щоб лише не давати населенню альтернативних засобів заробітку.

Отже, царизм на угоду своїм іноземним кредиторам перетворював Наддніпрянщину на територію, де придушувалася усяка підприємницька ініціатива місцевого населення, притому не лише етнічних українців, поляків та євреїв, але й росіян. В результаті утруднювався процес розвитку дрібного та середнього підприємництва, який у європейських країнах створює левову частину робочих місць і робить вагомий внесок як у загальнодержавний бюджет, так і, що особливо важливо, до місцевих бюджетів, що забезпечує розвиток в цих державах регіонального самоуправління. Як результат, Наддніпрянщина, особливо її південно-східний регіон, перетворювалася на територію, де промислові гіганти існували в суспільному середовищі з недорозвинутим середнім та малим підприємництвом, що робило їх вкрай вразливими для соціальних потрясінь.

Але, не дивлячись на всі перешкоди, українські кооперативи та «Просвіти» своєю економічною, культурною й освітньою діяльністю сприяли підвищенню національної самосвідомості та самоповаги в українських робітників та селян, котрі починали

активно протидіяти колонізаторській діяльності великого західного капіталу. Їм вдалося вивести кооперативний рух на такий рівень, що українські кооперативні установи почали становити певну конкуренцію навіть більш фінансово та промислово потужним підприємствам, заснованим західними капіталістами, і що найголовніше, вони, створюючи нові, порівняно добре оплачувані робочі місця, не давали можливості великому західному капіталу перетворити всіх українців на жебраків згодних працювати на шматок хліба та миску юшки.

Отже саме українські просвітяни та кооператори без допомоги влади, а часто і всупереч її нерозумним діям, сприяли структуризації суспільно-політичного та соціально-економічного життя в Наддніпрянщині та припиненню селянських заворушень. Їм вдалося повернути значну частину молоді, котра у 1905–1907 рр. пішла за революціонерами в правове поле Російської імперії. Звичайно цей процес проходив не завжди гладко і часто завдавав просвітянам великих клопотів, адже соціалістичні настрої, котрі спостерігалися в українському національному русі, безперечно привертати небажану йому увагу з боку російських охоронних органів. Саме за свою соціалістичну спрямованість український національний рух зазнавав найбільших утисків з боку російських каральних органів. Так, у червні 1907 р. надзвичайно неприсмна подія трапилася у Кам'янець-Подільській Просвіті. Робітник С. Тижов через розповсюдженця видань «Просвіти» М. Фромчука звернувся до бібліотекарки товариства О. Неселовської з проханням дати йому почитати якесь нелегальне видання. Остання виконала прохання С. Тижова.

Передаючи заборонені видання С. Тижову, М. Фромчук попередив, що їх треба читати обережно, так, щоб не потрапити на очі поліції, крім того, він просив С. Тижова, аби той передав газети іншим робітникам. Але замість цього останній в той же день відніс газети місцевому приставу⁴⁷. Після цих подій 21 червня, після наради «особенного присутствія» губернатор заборонив «Просвіту» як «революційну організацію», існування якої загрожує громадському спокою та безпеці. Серед різних звинувачень на адресу «Просвіти» особливо своєю безглуздістю

вирізнялося звинувачення в тому, що товариство не розшукало та не позабирало в своїх покупців ті книжки, які спочатку було дозволено продавати, а потім, коли вони вже розійшлися, заборононо й наказано вилучити з торгівлі⁴⁸.

У результаті всіх цих прикрих подій кам'янець-подільська «Просвіта» на півроку змушена була припинити свою діяльність і відновила її лише на початку 1908 р. Тобто, в результаті того, що хтось приніс до «Просвіти» листівки, спрямовані на дестабілізацію суспільного життя, українські селяни півроку не отримували вкрай потрібних їм українських книжок, газет та журналів.

Подібні випадки трапилися також в одеській та київській «Просвітах». Так, приміром, дочка одного з провідних діячів одеської «Просвіти» І. Луценка Анастасія поєднувала роботу секретаря «Просвіти» з членством у партії есерів і перетворила помешкання товариства на справжній склад нелегальної соціал-революційної літератури. 30 листопада 1906 р. вона разом з селянином М. Топольським була заарештована поліцією. Одночасно в приміщенні «Просвіти» відбувся обшук, в результаті якого було знайдено багато нелегальної як української, так і російської (есерівської) літератури⁴⁹.

Схожі події у стосунках між українським суспільством та російською владою відбувалися і в Києві. Так, 18 серпня 1906 р. відбувся розгром поліцією української газети «Громадська думка». В керівництві цього періодичного видання були ті ж самі люди, що і в керівництві київської «Просвіти». Так, редактором її був Ф. Матушевський, заступником редактора С. Єфремов. Під час обшуку в редакції було знайдено багато нелегальної літератури українською мовою. Редакцію жандарми опечатали, а чотирьох її співробітників заарештували⁵⁰. Оскільки Ф. Матушевського не було на той час в Києві, то обшук було проведено також у секретаря редакції Кузнецова; у нього знайшли 6 пудів нелегальної літератури. Саму ж газету власті розпорядилися закрити⁵¹.

Як відповідь на ці дії властей 25 серпня 1906 р. у Києві відбулася нарада видавничої комісії київської «Просвіти», на якій було вирішено видати насамперед дві брошури – одну з

аграрного питання і другу про автономію. У першій брошурі мало бути розкрито питання про землеволодіння в Україні від часів Хмельниччини і показано його сучасний стан та різні суспільно-політичні погляди щодо розв'язання аграрного питання. Інша брошура повинна була відповісти на питання, що таке автономія взагалі, і чому вона потрібна Україні. Але зрештою українцям знову ж таки вдалося домовитися з російськими властями, які під час подій 1905–1907 рр. справедливо вбачали в «Просвіті» засіб до угамування революційних пристрастей⁵².

Ця здатність до компромісів пояснювалася тим, що переважна більшість української інтелігенції, особливо представники давніх козацько-старшинських династій, котрі мали належне становище у суспільстві і постійний прибуток, ніколи не прагнула до революційних потрясінь, навпаки, вона усіляко добивалася стабілізації суспільно-політичного життя в Наддніпрянщині. Лідери національного руху рішуче засуджували поєднання деякою частиною молоді роботи в легальних українських установах з нелегальною партійною діяльністю. Так, відомий український громадський діяч Є. Чикаленко зазначав у своєму листі до голови одеської «Просвіти» М. Комарова стосовно конфлікту з поліцією, який виник у цього товариства з вини деяких її членів: «Оказія з Вашою «Просвітою» як раз така, як у нас була з «Громадською думкою». Не розуміють люди, що наше молоде діло треба берегти від всяких небезпечностей, і не можна до нього відноситися так легкомысленно»⁵³.

Результати вдумливої політики чільників українського національного руху в Києві не змусили себе довго чекати. Замість газети «Громадська думка» імперська адміністрація дозволила українцям видавати газету «Рада», натомість просвітяни відмовилися від радикальних дій у видавничій галузі і обмежилися виданням книжок на відверто мирну тематику, а якщо і піднімали аграрне питання чи питання про автономію, то на прикладах зарубіжних країн. Так, вже в перший рік свого існування київська «Просвіта» видала книжку Д. Дорошенка «Про Ірландію» та дві книжки М. Загірної – «Земельна справа в Новій Зеландії» та «Як визволилися Північні Американські Штати».

В них в закамуфльованій формі звучали республіканські та автономістичні ідеї, висловлювалося співчуття до вирішення аграрного питання на користь тих, хто працює на землі⁵⁴.

Отже, багато в чому, саме завдяки лояльні до уряду діяльності українських «Просвіт» та кооперативів українська молодь напередодні Першої світової війни, була відвернута від терористичної та революційної діяльності, і знову ішла служити до російської армії, що сприяло відновленню її боєздатності. Щоправда, в цей час в порівнянні з часами Російсько-Японської війни з'явилася одна суттєва відмінність. Якщо раніше українці покійно ішли воювати туди, куди накаже їм влада, то тепер українці стали значно національно свідомими. Однак, зовні все виглядало так, як і в старі часи, що породжувало в царських генералів ілюзію, що українці й надалі сліпо виконуватимуть всі накази С.-Петербургу, в якому в цей час назрівали радикальні зміни.

Наприкінці першого десятиліття ХХ ст. у привладних колах Російської імперії почав відбуватися розкол відносно питання про доцільність подальшого союзу з країнами Антанти. Цьому також посприяла поразка у Японській війні, котра змусила певні російські кола переосмислити свою зовнішню політику. Адже саме «союзна» до Росії Великобританія забезпечувала Японію найсучаснішою зброєю. В результаті цього тогочасний російський прем'єр П. Столипін поступово починав розуміти, що всі «союзницькі» запевняння англійців є не чим іншим, як намаганням втягнути Російську імперію у війну з Німеччиною і тим самим унеможливити в ній проведення економічних реформ, які б вивели цю ще нещодавно відсталу аграрну країну в число промислово-фінансових лідерів. Адже по-суті Британська імперія продовжувала лишатися смертельним ворогом Росії, прагнучи витіснити останню із Кавказу та Середньої Азії. Той факт, що формально Англія вважалася «союзницею» С.-Петербурга, робило її ще більш небезпечним ворогом для Російської імперії, ніж це було під час Кримської війни. Адже на практиці Лондон мав моральне право вимагати від Росії жертв заради ефемерного «союзницького обов'язку», штовхати на непотрібні воєнні авантюри, нічого не даючи їй взамін. І що найголовніше, якщо в

середині XIX ст. Англія прагнула потіснити свого конкурента – російський абсолютизм імператора Миколи I і тим самим мимоволі сприяла оновленню життя Російської імперії в цілому та Наддніпрянської України зокрема, то на початку XX ст. Лондон свідомо прагнув втягнути Росію у світовий збройний конфлікт, аби знищити в ній ті реформи, що розпочалися після Кримської війни. Зрозумівши це, П. Столипін почав відходити від проантантівського зовнішньополітичного курсу, аби не допустити військового протистояння з Німеччиною й Австро-Угорщиною та успішно завершити розпочаті ним реформи. І тут перед прогресивними наддніпрянськими діячами, котрі усвідомлювали неможливість відродження модерної української нації без активної участі галичан, відкривалося широке поле для політичного маневру. Одним із перших проявів цього поживалення стосунків між західними та східними українцями став Перший український просвітньо-економічний конгрес, що відбувся на початку 1909 р. у Львові і на якому вперше були зроблені спроби до вироблення спільної загальноукраїнської культурної, економічної та політичної платформи.

Російська влада, котра завжди славилася вмінням знайти крамолу та сепаратизм там, де їх взагалі не існувало, в цей час проявила небачений лібералізм. З боку російської влади не відбулося жодних утисків по відношенню до тих українців, які взяли участь в цьому конгресі, що проходив на території та при фактичному, хоча і не прямому, фінансуванні з боку формально ворожої Австро-Угорщини, і на якому вперше так голосно пролунали заклики до об'єднання між громадянами обох формально не дружніх на той час держав. Влада ніби то говорила українцям, що вони можуть безбоязно сприяти, як покращенню стосунків між собою, так і стосунків між Росією і Австро-Угорщиною.

Тобто перед західними та східними українцями відкривався шлях до плідної співпраці, при умові, якщо останні підтримають відхід П. Столипіна від проантантівського курсу Миколи II, і відновленню російсько-австрійської дружби. Це було надзвичайно вигідно наддніпрянцям, бо якщо антантівський великий капітал провадив в Україні відверту грабіжницьку колоніальну

політику, безсоромно грабуючи український народ та спустошуючи його надра, то німецькі підприємці, які протягом століть жили і працювали серед місцевого населення, навчилися узгоджувати свої бізнес-інтереси із реальними життєвими потребами українців.

Але, на жаль, взаємодопомога та співпраця між західними та східними українцями, задекларовані на Першому українському просвітньо-економічному конгресі не були втілені у життя, бо переважна більшість наддніпрянських українських діячів, на словах не заперечуючи проти подальшого зближення із галичанами, на практиці не бажала відходити від звичного для неї проантантівського курсу, як і раніше помилково вбачаючи у англійських, французьких та бельгійських ділках носіїв «передових демократичних ідей». Безперечно, на світогляд українців впливало те, що в країнах Західної Європи люди жили матеріально значно заможніше, ніж в Російській імперії, але українці не розуміли того, що той високий рівень життя, котрий був наявним у західних країнах, був досягнутий на крові та сльозах підкорених колоніальних народів Азії та Африки. До речі, особливо в цій ганебній справі відзначалася маленька Бельгія, котра з особливою жорстокістю визискувала та грабувала свою велетенську колонію Конго, безжалісно знищуючи мільйони корінних жителів. І особливо прикрим видається факт, нерозуміння українськими діячами того, що під прикриттям демагогічних розмов про відданість демократії, подібну долю західні держави готують і для України. Тому, знехтувавши можливість налагоджувати економічні та культурно-освітні взаємостосунки з галичанами, наддніпрянські лідери продовжували вперто рухатися небезпечним і безглуздим проантантівським курсом. В результаті цієї фактичної, хоча й ніде не задокументованої, відмови української інтелігенції сприяти відновленню російсько-австрійської дружби була втрачена можливість уникнути війни, в якій західні та східні українці вбиватимуть одні одних.

Ця стратегічна помилка українських діячів дорого коштувала українському народу. У січні 1910 р. тодішній прем'єр-міністр Росії П. Століпін, не відчувши взаєморозуміння з боку наддніпрянської інтелектуальної еліти, видав циркуляр, за яким

вітчизняний національний рух визнавався сепаратистським, а самі українці вперше прирівнювалися до «інородців». Фактично, прем'єр відійшов від усталених віками принципів взаємостосунків з українцями. Як результат П. Столипін завдав нищівного удару і по споконвічних ідеологічних принципах, на котрих базувалася Російська імперія, і по намаганнях українців шляхом інтенсифікації сільського господарства не допустити в Наддніпрянщині збройного конфлікту між містом та селом.

Разом з тим відновлення російсько-німецької співпраці було справді життєвою необхідністю для подальшого існування Російської імперії. Тому відмовившись взяти участь в цьому процесі, українці тим самим випустили на авансцену російської політики цинічну та аморальну більшовицьку партію, стрімкий розвиток якої в 1910-ті роки пояснювався тим, що безглуздий проантантівський курс самодержавства не подобався не лише П. Столипіну. Дуже сильна опозиція існувала також у жандармсько-поліцейських структурах, серед співробітників котрих традиційно було багато людей із німецькими прізвищами та яким не подобався новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною Батьківщиною на користь стосунків із країнами Антанти. Ненавидячи капітал останньої, ці пронімецькі сили були зовсім не проти того, щоб самим перейняти варварські методи експлуатації, котрі він впроваджував в Україні, але щоб зиск від цього йшов не англійцям, французам та бельгійцям, а саме їм, поліцейсько-жандармській еліті. Для цього із числа найбільш підступних та безпринципних провокаторів, бандитів та морально нечистоплотних осіб, збіговиськом яких в той час була саме більшовицька партія, було створено силу для фізичного витіснення англійських, французьких і бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження начебто революційних, а насправді розбійницьких настроїв серед робітників та жителів приміських селищ.

Для більшовиків з самого початку і до самого закінчення їхнього політичного існування характерним був голий соціальний та національний популізм – «грабуї награвоване», «право націй на самовизначення» тощо. Тому більшовики відразу ж

отримали відчутну перевагу перед імперською адміністрацією, адже вони могли обіцяти українцям що завгодно і скільки завгодно, бо добре знали, що після приходу до влади вони нічого не будуть виконувати, а тих українців, які їм повірять і будуть вимагати виконувати обіцяне – просто фізично знищать. На жаль, у свідомості переважної більшості тогочасних українців просто не вкладалося у голову, як це можна щось пообіцяти і потім демонстративно і нахабно не лише не виконувати своїх обіцянок, але й робити все навпаки. Тому все, що казали ленінці, українське населення сприймало за чисту монету, а це надзвичайно сприяло ширенню більшовицької агітації на теренах Наддніпрянщини.

Програмою-мінімум для більшовиків було повалити проантантівський уряд і відновити дружні стосунки з Німеччиною з одночасною експропріацією та націоналізацією майна інших західних підприємців; програмою максимум, зокрема в Україні, було знищення під вивіскою «диктатури пролетаріату» всіх національно-культурних, економічних та освітніх закладів і створення умов для подальшої приватизації награвованої у старій імперській еліті власності та безконтрольного розгулу грабіжницького «дикого капіталізму». Тому, оцінюючи сутність більшовицької партії, відомий український письменник В. Коротич зазначає: «В Америці мені довелося читати книжку Троцького, у нього я знайшов цікаву думку: радянське чиновництво поступово захоче прибрати до рук те, що належало правлячому класу в царській Росії, а прибравши до рук, воно захоче отримати все це у спадкову власність»⁵⁵.

Такий критичний погляд більшовика Л. Троцького на свою партію пояснюється тим, що серед більшовиків були і цілком респектабельні представники тогочасної проантантівської буржуазії, до яких зокрема, належав і сам Лев Давидович. Так, недавно в російських ЗМІ промайнуло повідомлення про те, що більшовицькі лідери й одночасно власники великих земельних латифундій у Таврії Л. Троцький та Г. Зінов'єв ще у дореволюційний період були тісно зв'язані з англо-американськими трейдерами українського зерна і здійснювали свої оборудки через Дарданелли до Європи. А більшовицький переворот вони

здійснювали задля того, щоб начебто від імені Росії заявити про вихід із вже фактично виграної війни і тим самим дати можливість Лондону звинуватити Росію у зраді і не віддавати їй обіцяний контроль над протоками. Тобто одні більшовики виступали як німецькі, інші як англійські агенти. Однак і перші, і другі боролися проти П. Столипіна, який рішуче виступав проти війни з Німеччиною для того, щоб успішно завершити розпочаті ним реформи. Більшовики ж прагнули, щоб Росія втрутилася у війну, згорнувши при цьому всі свої життєво важливі реформи, а потім можна буде завдати їй удар у спину і самим захопити владу у країні. Тобто, для більшовиків війна була шляхом до досягнення не зовнішніх, а внутрішніх політичних та економічних завдань.

Для поширення свого впливу на українських робітників та селян більшовики дуже вміло користувалися творчою та ідейною спадщиною Т. Шевченка; вони подавали ідеї поета, висловлені ним у першій половині XIX ст., в часи боротьби з кріпосним правом як такі, що відповідають початку XX ст. Спекуючи творчою спадщиною Кобзаря, більшовики повели за собою сотні тисяч українців та ще й у протилежному від прогресу напрямку. Тобто для нового закріпачення останніх вони використовували ті самі гасла, котрі застосовував Т. Шевченко для боротьби з кріпосництвом.

Так, 5 і 6 березня 1914 р. газета «Правда» повідомила про внесені їх фракцією Державної Думи запити до уряду щодо обмеження ним національних прав українського народу, зокрема, і заборону відзначити столітній ювілей з дня народження Великого Кобзаря⁵⁶. Крім того, на сторінках «Правди» у статті «Пам'яті Т.Г. Шевченка» ленінці подали з марксистських позицій розгорнуту оцінку історичних заслуг поета перед українським народом. У ній відзначено «різносторонній могутній талант» Кобзаря – «улюбленого поета та борця за щастя народу», який все життя був стійким у своїх революційно-демократичних переконаннях і ледве не марксистом. Особлива ж нищість більшовиків полягала в тому, що в цій статті було зроблено спробу провести паралель між творчою спадщиною Т. Шевченка та ідеологічними засадами їх партії⁵⁷. Справжні ж

причини, згідно з якими вони так рішуче та безкомпромісно виступили на захист права українців відзначити 100-річний ювілей свого національного генія, з'ясувалися потім, коли з неабияким задоволенням Ленін писав у приватному, не для широкого загалу, посланні до Г. Петровського: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і увявити собі не можна. Я думаю, що всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони обивателів почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є... тюрма народів»⁵⁸.

Характерною рисою цього більшовицького ідеологічного наступу було те, що ленінці на словах усіяко підтримували національні прагнення українців, але в той же час вони в поняття «національна боротьба», котре означає діяльність, спрямовану на координацію зусиль різних верств суспільства, активно вводили тезу про класову боротьбу. Тобто, якщо раніше марксисти відкрито називали себе борцями проти національної ідеї, яка шкодить їхньому головному завданню – розпалюванню класової боротьби, то тепер вони намагалися переконати українців у тому, що класова боротьба і національне визволення – це одне і те ж. У пропаганді подібних ідей більшовикам надзвичайно сприяло та обставина, що в свідомості значного числа робітників англійські, французькі та бельгійські підприємці були їхніми ворогами і марксисти робили все можливе, щоб українці сприймали їх в першу чергу як класових ворогів, а в останню – як ворогів національних.

Тому українські робітники з великим ентузіазмом читали більшовицьку «Правду», котра переконливо доводила, що європейський капітал, котрий у себе вдома поведився цілком пристойно, в умовах України забував про всю свою цивілізованість і у методах визискування трудящих був ні на йоту не кращим від російських підприємців. Іноземні капіталісти, за висловом автора опублікованої в газеті робітничої кореспонденції з

Маріуполя, «привчилися дивитися на місцеве населення як на робочу худобу і поводити себе тут так, як вони ніколи не осмілилися би поводити себе вдома». Вказуючи на підтримку царським урядом західних підприємців у Росії, які вільно згуртовувалися для одержання більшого прибутку, «Правда» підкреслювала зовсім протилежне ставлення самодержавства до робітників, які у власній країні переслідувалися за щонайменшу спробу об'єднатися в спілку для поліпшення свого вкрай злиденного становища⁵⁹. Як результат – авторитет більшовиків в очах українських трудящих напередодні Першої світової війни постійно зростав, їм починало співчувати все більше робітників, а котрі з них, приймаючи більшовицьку пропаганду за чисту монету, навіть вступали в ряди цього по-суті, злочинного угруповування.

В цілому, роблячи короткі висновки по I розділу, ми можемо констатувати, що в результаті ліквідації кріпосного права та мілютинських військових реформ були знищені ті як матеріальні так морально-психологічні фактори, котрі визначали досить високу боездатність дореформеної російської армії. В той же час не були створені нові механізми підтримання обороноспроможності країни. Крім того ці реформи сприяли нагнітання соціальної напруги в суспільстві, котрі могли надзвичайно загостритися після військових поразок російської армії. Ситуація ще більше погіршилися за часів правління імператорів Олександра III та Миколи II, коли в результаті фінансової експансії Англії, Франції та Бельгії в Російську імперію в цілому та в Наддніпрянщину зокрема, тут був створений квазікапіталістичний суспільно-політичний та соціально-економічний устрій, котрий не мав майже нічого спільного з тим справді капіталістичним ладом, котрий існував в розвинених європейських країнах та США. Як наслідок тут не була створена національна економіка, котра, як, приміром, у тій же Франції чи Італії, базувалася б в основному на малому та середньому підприємстві й була вкрай загострена соціальна напруга. Союз з Англією та Францією підриваючи моральні принципи російського суспільства в цілому, та російської армії зокрема, разом з тим дуже мало що давав її технічному переоснащенню, що особливо проявилось

під час Російсько-Японської війни. Під час прем'єрства П. Столипін, не дивлячись на всі його зусилля, ця проблема була вирішена лише частково.

Перетворення великим антантівським капіталом Російської імперії на напівколонію викликало серед широких народних мас справедливе невдоволення, а якщо врахувати, що на цій території колоніальну експансію називали капіталістичним, ринково-демократичним розвитком, то антиколоніальна боротьба в Росії почала розвиватися під антикапіталістичними, соціалістичними гаслами. Особливих успіхів тут досягли більшовики, котрі західній псевдoliberalній демагогії протиставили власну крайню псевдосоціалістичну демагогію, котра більше нагадувала заклики до масового пограбування банків та ювелірних магазинів. Це дуже утруднювало діяльність українських інтелігентів, котрі намагалися розбудувати українську націю на модерних європейських принципах, гуртуючи навколо національної ідеї чесних та прогресивних людей всіх етносів, що населяли Наддніпрянщину. Крім того, українським діячам надзвичайно шкодила їхня проантантівська орієнтація, котра унеможливлювала їхню співпрацю ні з галичанами, ні з реформаторськими силами в Російській імперії. Разом з тим до 1914 р. українцям вдавалося знейтралізувати серед трудящих дуже поширенні під час кривавих подій 1905–1907 рр. анархістські настрої, і втримати широкі верстви населення від агресії по відношенню до представників російської влади.

¹ *Резніт О.* Українська революція і робітництво. – К., 1996. – С. 36.

² *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С. 157–158.

³ Там само. – С. 164.

⁴ Там само. – С. 237–238.

⁵ *Резніт О.* Вказ. Праця. – С. 30.

⁶ Там само. – С. 31.

⁷ Там само. – С. 40.

⁸ *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С. 85.

⁹ Там само. – С. 86.

¹⁰ Загальний збір подільської «Просвіти» // Рада. – 1910. – № 98.

¹¹ Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. – 1907. – № 174.

¹² З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. – 1909. – № 32.

¹³ *Гехтер М.* Українське життя в Росії в 1910 р. // ЛНВ. – 1911. – 353. – С. 146.

¹⁴ Концерт «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 9. – С. 141. – 7 травня.

¹⁵ Діяльність мануйлівської «Просвіти» в 1911 р. // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 7. – С. 105.

¹⁶ *Дорошено Д.* «Просвіти» на Великій Україні // Б.м.-Б.р. – С. 5.

¹⁷ Там само. – С. 6.

¹⁸ Из украинской жизни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 100–101.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. Праця. – С. 6.

²⁰ *Гехтер М.* Українське життя в Росії в 1911 р. // ЛНВ. – 1912. – № 57. – С. 179.

²¹ «Просвіта» в селі Діївці // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – 16 березня. – С. 5–6.

²² Хр-ич К.В Колодистому позичково-ощадному товаристві // Рада. – 1912. – № 196. – 28 серпня.

²³ *Єфремов С.* Доманицький на селі // Рада. – 1912. – № 196. – 28 серпня.

²⁴ По Україні // Рада. – 1907. – № 140. – 21 червня.

²⁵ Передмова // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 1–2.

²⁶ *Грінченко Б.* Перед широким світом. – К. – 1907. – С. 8–9.

²⁷ Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. – 1910. – № 132.

²⁸ Там само.

²⁹ Просвітянин (Никовський А.). Одесская «Просвіта» // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 313.

³⁰ М.Ф. Комаров і одеська «Просвіта» // ОДНБ ім. О.М. Горького. – Відділ рукописів. – Ф. 28. – С. 7.

³¹ *Дорошенко Д.* «Просвіти» на Великій Україні // Б.м.-Б.р. – С. 1–2.

- ³² Там само.
- ³³ *Грицинський В.* Одеські українці // Слово. – 1907. – № 29. – 24 листопада.
- ³⁴ Лист А. Никовського до М. Аркаса / ДАМО. – Ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 3.
- ³⁵ Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75. – 30 березня.
- ³⁶ Лист А. Никовського до М. Аркаса / ДАМО, ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 5; [179] Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75. – 30 березня.
- ³⁷ *Гехтер М.* Сільська кооперація в Україні російській // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910. – С. 596.
- ³⁸ *Щеголев С.* Современное украинство, его происхождение рост и задачи. – К., 1913. – С. 142.
- ³⁹ З'їзд представників подільських товариських крамниць // Світова зірниця. – 1909. – № 32. – 23 серпня.
- ⁴⁰ В наших товариствах. – Рада. – 1913. – № 202. – 26 серпня.
- ⁴¹ *Садовський В.* Наша кооперація // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 109.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Новое общество «Украинский агроном» // Украинская жизнь. – 1913. – № 4. – С. 83–84.
- ⁴⁴ Там само – С. 84.
- ⁴⁵ *Щеголев С.* Указ. соч. – С. 97.
- ⁴⁶ Дело о производстве дознания и дознание о бывшем библиотекаре Каменец-Подольской библиотеки об-ва «Просвита» Неселовской Е.Л. // ЦДІА. – Ф. 301, оп. 2, спр. 23, арк. 16, 23.
- ⁴⁷ З життя «Просвіт» // Рада. – 1907. – № 152.
- ⁴⁸ Об обнаружении в г.Одессе в помещении украинского об-ва «Просвита» типографии и нелегальной литературы Южно-русского областного комитета партии эсеров // ЦДІА України в Києві. – Ф. 268, оп. 1, спр. 105, арк. 11.
- ⁴⁹ Судьбы украинской печати // Украинский вестник. – 1906. – № 13. – С. 923.
- ⁵⁰ Хроника // Украинский вестник. – 1906. – № 14. – С. 988.
- ⁵¹ Лист Є. Чикаленка до М. Комарова. Грудень 1908 р. // ОДНБ ім. О.М. Горького. Відділ рукописів. – Ф. 28.
- ⁵² *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – Б.м. – Б.р. – С. 7.

⁵³ *Коротич В.* Шелест имел амплуа провінціального Хрущева // В кн. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2003. – С. 721.

⁵⁴ *Сарбей В.* Історія України в дожовтневій українській літературі. – К., 1986. – С. 74.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само. – С. 75.

⁵⁸ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 188–190.

⁵⁹ *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С. 24.

Розділ II.

Причини розвалу російської армії під час Першої світової війни та його наслідки для України

В таких непростих та неоднозначних умовах, влітку 1914 р. розпочалася Перша світова війна. Вона відразу ж розколола український рух. Так, С. Петлюра відкрито підтримав відправку на фронт Першої світової війни українських робітників та селян, мабуть за те, що його самого не лише не послали на бійню, але й дозволили видавати фактично проурядовий російськомовний журнал «Украинская жизнь». У грудні 1914 р. С. Петлюра, по-зрадницьки засуджуючи орієнтацію галичан на Австро-Угорщину і одночасно вірнопіддано висловлюючи переконання в непереможності Російської імперії, котра, на його думку, мала приєднати до себе Галичину, заявив: «Кожен крок, слово і акція, направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі до цілісності Російської держави, для знесилення її під цю пору строго осуджуються в Україні, бо вважаються ворожими для інтересів України»¹. Така поведінка С. Петлюри в той час, як російський уряд, використовуючи положення військового часу, позакривав усі українські газети та журнали, а російська воєнщина безчинствувала в Галичині, викликала обурення в чесних українських діячів. Що цікаво, навіть частина українських соціал-демократів, аби зберегти своє політичне лице, спробувала відмежуватися від С. Петлюри. Так, інший соціал-демократ і одночасно відомий український письменник, В. Винниченко зазначав, що його товариші «палали гнівом і плююлися од огиди, читаючи петлюрівську «Украинскую жизнь»².

В українців були сподівання, що царизм не чіпатиме хоча б українську кооперацію, але, після початку Першої світової війни російський уряд на угоду своїм англо-французьким «союзникам», навпаки, почав усіяко її утискувати. Не маючи юридичних підстав закрити у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, царизм спромігся все ж суттєво обмежити їх здатність до успішної діяльності, заборонивши такі українські періодичні видання як «Рілля» та «Наша кооперація». Цікаво, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили». Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», і «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня 1915 р.³ Цей підступний удар самодержавства по українській кооперації ще більше посилив негативні наслідки війни для українського населення.

Своїми злочинними діями, котрі підривали економіку у прифронтовому регіоні, російська влада показала перед усім світом, що війна їй потрібна не тільки, а можливо і не стільки для вирішення зовнішньополітичних завдань, як то здобуття Босфору та Дарданелів, а для вирішення саме внутрішньополітичних завдань, як то знищення самодіяльної, непідконтрольної імперській бюрократії української економічної інфраструктури, котра була серйозним економічним противником західному капіталу та ідейним противником закостенілій російській системі управління.

Як результат – одним із перших не витримало навантажень військового часу саме українське село з його екстенсивним веденням сільськогосподарського виробництва, тим більше, що не маючи достатньо сучасної зброї, російська армія знову воювала числом, несучи при цьому колосальні людські втрати. Українські історики О. Реєнт та О. Сердюк зазначають відносно цього питання: «Війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила всі критичні рівні. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього

скарбу. ... З торговельної мережі зникли товари й предмети широкого вжитку. Порушення еквівалентного обміну між містом та селом спричинило перерозподіл національного прибутку на користь банків і торгового капіталу»⁴.

В результаті всього цього вже в перші роки війни в Російській імперії розпочалася дестабілізація тилу, а саме тил в Першій світовій війні відігравав вирішальну роль. Так, сучасник тих подій письменник О.Толстой писав у своїй відомій трилогії «Хождение по мукам»: «З перших же місяців виявилось, що доблесть колишнього солдата, – величезного, усатого і геройського вигляду, людини, уміючої скакати, рубати і не кланятися кулям – не потрібна. На чільне місце у війні була висунута техніка і організація тилу»⁵. А, якраз, саме ці два головних чинники особливо шкунтильгали в тогочасній Російській імперії в цілому та в Україні зокрема.

Підступність і короткозорість російського уряду найбільше проявлялася в тому, що, знищуючи на догоду своїм західним кредиторам український кооперативний рух, він ще й вимагав від представників останнього, аби ті віддавали життя за ніччезного російського монарха, та його продажне, злочинне оточення. Тому, на жаль, під час Першої світової війни український кооперативний рух зазнавав великих втрат. Так, 3 вересня 1915 року в бою під Перемишлем поліг смертю героя видатний кооперативний український діяч П. Брага. Змолоду йому завжди хотілося знайти таку роботу, щоб бути в близьких стосунках з народом, працювати на його користь. Згодом він зайняв посаду інструктора по кооперації на Волині, а пізніше – в рідному Поділлі. Здібний та енергійний у роботі, він сіяв на селі слово знання, правди та любові, будив село від тяжкого сну та кликав до кращого майбутнього⁶. І таких справжніх українських патріотів як П. Брага, котрі віддали свої життя за чужі їм інтереси, в той час було дуже багато.

Особливо прикрим є той факт, що для східних українців заклик до війни з австрійцями, нібито в ім'я просування до демократичних західних цінностей, з яким на початку війни виступила проантантівська налаштована частина української інтелігенції на чолі з С. Петлюрою, на практиці перетворився на

заклик до вбивства своїх галицьких братів, заради того, щоб в усій Україні паразитувала самодержавна бюрократія та її західні кредитори. На початку війни головні бої між росіянами та австрійцями розгорнулися в Галичині, в результаті чого вона особливо постраждала від військових дій. Одним з головних завдань російського самодержавства в цей період було знищення тут Українського національного руху, його численних економічних та культурно-освітніх закладів. Так, у 1912 р. Львівська «Просвіта», яка була центром усього українського національного руху в Галичині, нараховувала 35000 членів, мала 74 філій у повітових містах, 2611 бібліотек-читалень по селах, 540 крамниць⁷.

Розгромивши австрійців і окупувавши Галичину, росіяни відразу ж почали репресії проти західних українців, особливо місцевої інтелігенції. Ось як описує насильницькі дії росіян у Галичині український історик Г. Хоткевич: «Всі українські газети й видавництва припинено, книгарні, читальні й взагалі культурно-освітні установи позакривано. Скасовано рівноправність української мови в школі й уряді, а всіх видатніших українських діячів заарештовано і вислано вглиб Росії. Поміж засланнями був і галицький митрополит Шептицький. Мов чорне гайвороння злетіло на українські села чорносотенне попівство, яке підступом і силою захоплювало українські парафії та силувалося перевести їх на православіє.... Особливо тяжко приходилося переживати галичанам безупинні жандармські труси, арешти і заслання. Місцями поголовно арештовано й заслано вглиб Росії українських священників, всю інтелігенцію, маси свідоміших селян та міщан»⁸.

Але жорстокість російської окупаційної влади не лише не залякала галичан, а навпаки, почала надихати їх на героїчну боротьбу з загарбниками, що особливо виразно проявилось під час битви на горі Маківка (29 квітня – 2 травня 1915 р.), в якій півтора курені Українських січових стрільців вщент розгромили у багато разів переважаючі їх сили росіян. На перших порах останні відчужено, наче сновиди сунули на позиції галичан, хоча стрілецький вогонь засівав їхніми трупами передпілля окопів. Але рішучий контрнаступ українського війська змусив їх

рятуватися безладною втечею. На Маківці вперше так виразно проявилось те, наскільки ненадійною є армія, котра комплектується не на справжніх життєвих інтересах людей, а на грубому примусі до військової повинності та безсоромній вигадці про якийсь обов'язок перед так званим «отечеством», хоча останнє вже давно перетворилося у порожні звуки, за допомогою яких людей примушували за безплатно воювати за інтереси своїх західних колонізаторів, хоча навіть сенегальським зуавам за їхню військову службу французи платили досить непогані гроші. Крім того, національно свідомі українці котрі служили в російській армії, після того як вони на власні очі побачили знущання над своїми галицькими братами, почали швидко втрачати всяке бажання воювати за інтереси царизму. Все це в комплексі сприяло швидкій втраті російською армією своєї боєздатності.

Разом з тим, під час визволення Галичини від російської окупації останні ще більше посилили свої репресії проти українців. Г. Хоткевич зазначав: «Московські жандарми почали заарештовувати і вивозити кого попало. Згодом, коли австро-німецькі війська переступили західні кордони Російської імперії, почалася дика евакуація населення Холмщини, Підляшшя, Волині й Поділля... Люди йшли й гинули дорогою. Траплялися вантажні вагони, набиті самими дітьми, що по дорозі повмирили з голоду й спраги, або побожеволіли з переляку»⁹. Тому Перша світова війна, завдавши українському національному рухові непоправних втрат, одночасно і випробувала на міцність національну самосвідомість східних українців, особливо що стосується допомоги галицьким біженцям, які наприкінці 1914 р. почали масово прибувати до східних регіонів України.

В силу зазначених вище обставин, з початком війни діяльність катеринославської «Просвіти» у відповідності з вимогами часу була суттєво змінена. Катеринославські просвітяни почали основну увагу приділяти допомозі сім'ям мобілізованих та загиблих солдат, пораненим та біженцям із Галичини. Так, 6 вересня 1914 р. катеринославська «Просвіта» на одній з околиць Катеринослава – Мандриківці відкрила дешеву їдальню для сімей мобілізованих. Заснував цю їдальню невеликий жіно-

чий гурток просвітянок, але скоро до нього увійшли й не члени «Просвіти». Усього до гуртка записалося більш як 30 жінок, з числа яких був обраний відповідальний комітет, що взяв на себе обов'язки вести господарську та канцелярську роботу в їдальні. До комітету увійшло вісім жінок, до яких протягом першого року діяльності приєдналися ще чотири¹⁰.

За період від 6 вересня 1914 р. до 1 вересня 1915 р. їдальня «Просвіти» видала 80.454 обіди, в тому числі безплатних – 4.129 вдовам та сиротам загиблих солдат та 6.382 біженцям із Галичини, Холмщини та Волині¹¹. Завдяки тому, що їдальня утримувалася на засоби, які збиралися членами комітету, вона здобула собі повну автономію та незалежність. Хоча їдальня й подавала щомісячні звіти в міське попечительство, але рахунки й взагалі всю фінансову та ділову документацію комітет здавав лише в ревізійну комісію «Просвіти», визнаючи свою залежність лише від цієї інституції¹².

У березні 1915 р. відбувся традиційний шевченківський вечір, який пройшов із великим успіхом, а всі кошти від нього були розділені між їдальнею «Просвіти» та комітетом для надання допомоги населенню Галичини, що постраждало від війни. Цей комітет був створений за клопотанням все тих же катеринославських просвітян, але з дозволу губернатора до нього увійшли також і не члени «Просвіти»¹³.

У червні 1915 р. у Катеринослав почали прибувати маси біженців із Галичини, Холмщини, Волині. Матеріальна незалежність і повна автономія, якою користувалася їдальня, надавали їй можливість увійти в безпосередні стосунки із комітетом по наданню допомоги біженцям-галичанам, завдяки чому їдальня «Просвіти» виявилася однією з перших організацій, що підтримали галичан в цей скрутний час. Діяльність катеринославської «Просвіти» в справі матеріальної підтримки галицьких біженців знайшла повне розуміння серед найширших верств українського суспільства. Навіть небагаті люди масово жертвували досить великі, як для себе, кошти, відмовлялися на користь їдальні від грошових надбавок, активно і безкоштовно виконували будь-які допоміжні роботи¹⁴. Це показує, що вже на початку XX ст. широкі маси, які наддніпрянців, так і галичан вважали себе

представниками однієї української нації попри волонтариські, нічим не обґрунтовані рішення, які приймалися в С.-Петербурзі.

Тепер уже не лише ті українці, котрі воювали на фронті, але й ті, котрі лишалися в тилу, почали все більш негативно відноситися до війни, в котрій вони змушені були вбивати своїх братів галичан. Тому наддніпрянці почали, де можна уникати мобілізації та відправки на фронт, що також негативно відображалося на боєздатності російської армії, в якій повністю зник ентузіазм перших місяців війни, і все гострішою ставала проблема поповнення особового складу. Позитивні зрушення у свідомості наддніпрянців стосовно своєї національної спільності з галичанами, потрібно було закріпити широкою пропагандистською діяльністю. З цією метою 15 листопада 1914 р. бібліотечно-лекційна комісія влаштувала публічну лекцію «Про Галичину», яку прочитав Д. Дорошенко, що прибув із Києва. В січні 1915 р. була прочитана доповідь «Про Галичину» П. Горецького, в лютому – «Яке значення мала Галичина в історії нашого народу» Є. Вирового, «Про Буковину» П. Щукіна та «Угорська Русь» Л. Зубновської¹⁵.

Під час війни просвітяни проводили майже виключно гуманітарну діяльність, спрямовану на допомогу людям, котрі тим чи іншим чином постраждали від військових дій. Допомогу від «Просвіти» отримували як галицькі біженці, так і поранені російські офіцери¹⁶ тому керманічі цього українського товариства і надалі сподівалися на лояльне до себе ставлення з боку самодержавства. Однак, наприкінці листопада 1915 р. проти катеринославської «Просвіти» почалися нічим не вмотивовані репресії з боку царської влади. Так, в ніч на 26 листопада, приміщення «Просвіти», несподівано, з наказу жандармських властей було опечатане й до нього із двору й із вулиці була поставлена поліцейська охорона. Як потім виявилось, в ту ж ніч були опечатані українська книгарня «Слово» в Катеринославі та мануйлівська філія «Просвіти», а також проведені арешти серед соціалістично настроєних українських робітників¹⁷. 29 листопада в приміщенні «Просвіти» був проведений обшук. Після того, як поліцією були перевірені сотні абсолютно легальних книжок та старих журналів, а також купи паперів із діловодства

товариства, вона змушена була запротоколювати, що нічого недозволеного в політичному відношенні знайдено не було¹⁸. Такі результати обшуку, що однозначно підтверджували повну лояльність «Просвіти», дозволяли сподіватися, що влада більше не буде перешкоджати діяльності товариства. Але несподівано 21 січня 1916 р. «Просвіта» отримала повідомлення про те, що 25 січня в присутствії буде слухатися питання про закриття товариства. З боку правління «Просвіти» були вжиті всі можливі заходи, щоб з'ясувати причини закриття і запобігти його здійсненню. Однак всі намагання просвітян не дали реального результату, і Катеринославська «Просвіта» разом зі своїми філіями була закрита¹⁹.

Отже, до 1916 р. всі українські національно-культурні товариства були знищені, газети та журнали позакривані, багато українських діячів чи заслані до Сибіру, чи вбиті на фронтах Першої світової війни. Переважна більшість населення жила все бідніше, а іноземні підприємці отримували все більші й більші прибутки. Все це вбивало в переважної більшості українців ілюзію того, що вони воюють за свою країну та за свої власні інтереси. І знищення цих проімперських ілюзій слід розцінювати як надзвичайно позитивне явище. Разом з тим, частина вітчизняної наддніпрянської інтелігенції чи то в силу свого службового становища, чи через те, що вона справді вірила, що англійці та французи принесуть в Україну західну демократію, продовжувала визнавати абсурдний проантантівський курс Росії. Свої дії на підтримку самодержавства ця частина наддніпрянської інтелігенції пояснювала «вірністю союзницькому обов'язку», та цілком відірваними від реальності сподіваннями, що демократичні Англія та Франція з вдячності за принесені в спільній боротьбі жертви допоможуть і українцям вийти на шлях цивілізованого європейського розвитку. Подібна політика була смертельною для української інтелігенції, адже українські робітники та селяни, котрі жили надголодь і щодня отримували з фронту звістки про вбитих та поранених рідних і близьких, краще від власної інтелігенції розуміючи, що марно чекати будь-якої вдячності від «союзників», починали відверто її зневажати, вважаючи зрадницею та буржуазною прислужницею.

Саме в той час серед робітників та селян слово «інтелігент» набуло різко негативного забарвлення.

Цікаво, що антантівський капітал навіть не вважав за потрібне якимось фінансово підтримувати ту частину вітчизняної інтелігенції, котра закликала українців до «вірності союзницькому обов'язку» і «війни до переможного кінця», демонструючи тим самим цинічне використання в своїх корисливих інтересах проантантівських ілюзій деяких представників вітчизняної політичної еліти. В той же час німці, для того аби розвалити російський фронт, почали активно фінансувати більшовицьку партію, котра, після початку Першої світової війни, перенесла свою увагу на пропаганду серед солдатів царської армії пацифістських ідей. Ленінці активно пропагували думку, що взагалі не існує ніякої Батьківщини і головним для людини є збереження власного життя для подальшого щасливого комуністичного майбутнього. Виконання цього завдання більшовикам надзвичайно полегшувало те, що ідея «вірності союзникам» в той історичний період була точно такою ж розмитою і абстрактною, як і пацифістська ідея про засудження всіх без винятку війн.

Більшовицькі ідеї стали особливо популярними серед російських солдат з 1915 р., коли царська армія почала зазнавати однієї поразки за другою від найбільш боєздатних німецьких частин, перекинутих із Західного фронту. Не стали виключенням й українці, котрі також все охочіше сприймали більшовицькі гасла про припинення війни з німцями й австрійцями, які значно людяніше ставилися до українців, їхніх культурно-освітніх та соціально-економічних потреб, ніж російське самодержавство і великий англо-франко-бельгійський капітал. Крім того, якщо на початку війни, багато з наддніпрянців вірили, що ведучи війну, вони тим самим визволяють галичан з під гніту австрійців, то тепер ці їхні ілюзії були повністю розбиті жорстокістю російського окупаційного режиму в західноукраїнських землях.

Як результат невдоволення широких народних мас, у лютому 1917 р. в Росії відбулася антимонархічна революція, імператор Микола II зрікся престолу і влада тепер уже в Російській республіці перейшла в руки так званого Тимчасового уряду на

чолі з О. Керенським. Подальша доля останнього російського імператора Миколи II була трагічною. Тримаючи величезні кошти в зарубіжних банках, цей формально російський монарх вважав себе більше західноєвропейською людиною, розглядаючи Росію лише як місце, де він заробляв ці кошти. Посилаючи росіян та українців на криваву бійню в інтересах західного капіталу, він сподівався, що останній у випадку революції візьме його під свій захист. Але натомість останній не лише не зробив цього, але й руками Л. Троцького знищив і Миколу II, і його родину. Гроші останнього російського імператора, за які його зрештою і вбили, зникли із західних банків у невідомому напрямку. Зречення та загибель Миколи II вперше так чітко показали, наскільки нежиттєздатною є та псевдокапіталістична, а насправді напівколоніальна система, котра була створена в Російській імперії на початку XX ст. При ній верхівка суспільства, котра повинна дбати про інтереси держави, насправді перетворюється на паразита, котрий як п'явка висмоктує всі соки з народу і переводить гроші в закордонні банки. Така паразитична псевдоеліта усіяко обкрадає та принижує свій народ, при цьому усіяко запобігаючи та прислужуючи перед західним капіталом, сподіваючись на захист у випадку народного повстання. Але, як показує історичний досвід, подібним тиранам, – чи то Миколі II в Росії, чи то М. Каддафі в Лівії, потрібно чекати від Заходу не допомоги проти повстанців, а того, що західні банкіри самі й організують якусь революцію, аби конфіскувати та привласнити їхні банківські рахунки, а самих разом із дітьми вбити.

Разом з тим, в лютому 1917 р. всі провідники наддніпрянського українства радісно вітали зречення Миколи II. В цей час, вони розраховували на співпрацю з Тимчасовим урядом. Вони сподівалися, що новий революційний уряд О. Керенського врахує колишні помилки імперської адміністрації та буде більш лояльно ставитися до справедливих національних вимог своїх українських союзників у боротьбі з кайзером. Так, у «Декларації Української Центральної Ради», що була підготовлена всередині травня 1917 р. для вручення Тимчасовому уряду та Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, зокрема,

зазначалося: «Зріст українського руху, що так інтенсивно проявився в днях революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підхідних шляхів, не говорячи вже про саме фактичне ознайомлення з його висновками. ...Для людей, що мало познайомлені з історією й характером українського руху, зовсім незрозумілий той розмах, котрий проявив він зараз у перших днях революції. Те, що уважалося справою невеличкого гуртка інтелігенції, нагло прибрало масовий характер: національні гасла і домагання стали дуже популярними у народних масах. Це пояснюється тим, що український рух, у своїй історії глибоко демократичний, весь час стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх, і говорив доступною і зрозумілою народові мовою про його власні інтереси. Ось чого від самого початку вільного життя став рух організуючою силою, ось через що до нього прилучалися щораз більші сили народу, справедливо бачачи саме тут гарантію здійснення своїх загальнолюдських і національних потреб та домагань. Відроджена українська преса щоденно приносить звістки про те, як серед українських мас все більше й більше проявляється громадянська та національна свідомість: українське село організовується під гаслами, виставленими українським рухом. Про те говорять дуже численні і багатолюдні з'їзди, що одбуваються на Україні в останнім часі: кооперативні селянські спілки, військові, національні в широкому смислі слова, педагогічні, партійні й інші. Ці з'їзди представляли в цілісності масу (один військовий з'їзд у Києві представляв собою 993400 зорганізованих солдатів) і в розв'язанні національних завдань виявили себе одною спільною всім душею»²⁰.

Але ці сподівання справдилися лише частково. В цей час українцям справді дозволили знову відкривати свої національно-культурні товариства й періодичні видання, провадити мітинги і маніфестації. Все це, особливо яскраво проявилось в просвітянському русі. Зовні все було чудово. Відразу ж після лютневої революції 1917 р. почали оживати старі, закриті самодержавством «Просвіти» та виникати нові. Ось як описує цей час заснований у 1918 р. у Києві журнал «Просвітянин»: «По містах і містечках, по селах і хуторах – скрізь гуртуються

люди... засновуються нові просвітні товариства. Оживають старі... Вже просвітні товариства густою сіткою вкривають Україну. Ми бажаємо бачити згодом нашого «Просвітянина» осередком, що єднає діяльність всіх українських просвітніх товариств»²¹. Новоутворені «Просвіти», у роботі яких брали участь всі верстви суспільства, в міру своїх сил взяли за працю. Насамперед вони впорядковували народні читальні, використовуючи для цього літературу, що її мали окремі члени товариства. Інші ж «Просвіти» організовували співочі гуртки, що виконували пісні на мітингах та під час урочистих революційних заходів. Хор миколаївської «Просвіти» здійснив навіть тривалі гастролі у одному з повітів. Деякі товариства звертали увагу переважно на поліпшення економічного добробуту людей, допомогу кооперативному рухові. Засновували трудові артілі. В більших містах «Просвіти» почали відкривати українські школи та гімназії²².

Але у просвітянській, як, до речі, і у військовій справі, реальність виявилася куди менш привабливою, ніж візуальні мітинги, палкі заклики та промови. Згодом С. Петлюра згадував: «Всі українські з'їзди, зокрема й військові, були для мене показником не сили (реальної і зорганізованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було усвідомити в собі мільйонним масам і які повинні перетрансформуватися шляхом послідовної боротьби в певні вольові рухи української нації, в певні акти боротьби за свої національно-державні змагання. Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони тільки «празникова одіж» і що треба шукати тих, хто чорною державною роботою вміє творити певні реальні цінності. Їх, таких елементів, було дуже мало. Наші тодішні лідери були або фантасти, або демагоги, або наївні люди, що вірили у силу революцій, у їхню чудодійність»²³.

Все це стало наслідком того, що на полях Першої світової війни загинуло надто багато досвідчених просвітян та кооператорів, котрі вміли працювати на благо свого народу і не цуралися чорної роботи. Їм на зміну прийшли молоді нічому ще не навчені люди, притому з величезною амбітністю та на-

хилом до голої популістської демагогії. Саме вони були винуватими у тому, що в 1917 р. український національний рух із структурованої для вирішення конкретних життєвих проблем сили почав перетворюватися на збіговисько найнижчого гатунку політиканів. На жаль, подібні тенденції почали проявлятися і в просвітянському русі, де почали вирувати політичні, а вірніше політиканські пристрасті, які відсунули реальну просвітянську справу на другий план. В цей час селяни хотіли, аби українська інтелігенція посприяла підвищенню їхнього культурно-освітнього та економічного рівня, а, натомість, українські інтелігенти прагнули посісти чільні місця в новостворених карликових партіях і, нічого конкретно не роблячи для свого народу, стати якщо не національним героєм, то хоча б національним лідером. В результаті цього розрив між українською інтелігенцією та простим народом під час революції лише поглибився. Спробу зупинити вакханалію політиканства в українському національному русі і спрямувати його революційну енергію на задоволення реальних потреб українського народу, перш за все селянства, зробила київська «Просвіта», перші ж загальні збори якої висунули на порядок денний питання про необхідність скликання з'їзду новоутворених «Просвіт».

Після кропіткої організаційної роботи, Перший просвітянський з'їзд розпочав свою роботу 20 вересня 1917 р. у Києві. Ось як описує цю подію журнал «Просвітянин»: «Виходили один за одним представники «Просвіт» та інших культурних товариств і розповідали, як майже без допомоги інтелігентних сил вони самотужки доходили до потреби негайно заснувати в своїх містах ті осередки усвідомлення, без яких не було змоги зрозуміти великі події моменту, якось сконцентрувати розбурхану, але не зведену до якоїсь певної лінії громадську думку... Це був перший з революційних з'їздів, де наше селянство так просто ставило питання про потребу інтелігентних сил, де так рішуче воно вимагало помочі од цих освічених людей своєї землі. Це була найбільш характерна риса з'їзду»²⁴.

Тобто, в 1917 р. стало очевидним, що сотні тисяч свідомих українських робітників та селян вже не просто були простими споживачами тієї продукції, яку запропонує їм українська інте-

лігенція, а й самі ставали свідомими учасниками українського національного руху, активно вирішували наболілі, життєво важливі для них питання, ставили актуальні завдання для подальшої роботи «Просвіт» та кооперативів. Вже не українська інтелігенція, а українські робітники й селяни були основною рушійною силою у новостворених «Просвітах», саме їхні інтереси й побажання лягли в основу рішень Першого просвітянського з'їзду. Разом з тим, селяни без допомоги інтелігенції не мали можливості організувати свої зусилля, виступити згуртованою силою, здатною зупинити будь-яку ворожу агресію, але чільники українського руху в цей час приділяли головну увагу не допомозі селянам, а знаходженню взаєморозуміння з Тимчасовим урядом О. Керенського. Притому, це робилося в той час, коли, попри певні поступки, загальне підозріло-негативне ставлення до українського руху з боку російської влади, лишилося незмінним. Будь-яка спроба українців активно розгорнути діяльність, спрямовану на консолідацію національно-свідомих сил у боротьбі із зовнішнім та внутрішнім ворогом, сприймалась урядом О. Керенського як прояв сепаратизму й жорстоко переслідувалася. Іноді справа доходила просто до абсурду. Так, «демократ» О. Керенський почав забороняти українцям проводити військові з'їзди, а, натомість, більшовики, розуміючи їхню вагу в очах українського суспільства, починали «захищати» права на проведення подібних національних заходів. Це давало більшовицьким агітаторам можливість ставати «своїми» серед політично недосвідчених українських солдатів, вільно проникати в їхнє середовище, де вони з часом починали настійно поширювати свої антивоєнні настрої. Боездатність російської армії невпинно скочувалася до тієї межі, за якою починається масове дезертирство та вбивство офіцерів.

Тим часом у зв'язку з продовженням війни соціально-економічна ситуація в Російській республіці продовжувала з кожним днем загострюватися. Формальне проголошення в Росії республіканських та демократичних засад аж ніяк не означало того, що ці норми будуть виконуватися в реальній дійсності. Фактично, Росія стала демократичною державою лише на папері. Так, в демократичних Англії та Франції, аби запобігти

народному невдоволенню, на фронті солдат гарно годували, а, натомість, в тилу дуже суворо регламентувалася діяльність дорогих ресторанів, кабаре та інших розважальних закладів, і водночас, значні кошти направлялися на допомогу сім'ям у яких годувальники служили в армії. В той же час в «демократичній» Росії, навпаки, солдат почали годувати та забезпечувати всім необхідним ще гірше, ніж при царському режимі. Їхні сім'ї в тилу не отримували ніякої матеріальної допомоги, і для того, щоб не померти з голоду, змушені були жебракувати. В той же час, меткі, злодійкуваті російські «демократи», заробляючи шалені мільйони золотих рублів на поставках до діючої армії зіпсованого продовольства та гнилої амуніції, гарно розважалися в дорогих ресторанах та інших веселих закладах. Тому дуже скоро для переважної більшості російських й українських робітників, селян та солдатів, слово «демократ» стало лайливим, їх ненавиділи ще більше, ніж царських чиновників.

Крім того, починаючи з 1917 р. чітко проявилася відсутність в російській армії ідеологічного стрижня. Якщо до лютого 1917 р. православні священики штовхаючи робітників та селян на непотрібну їм війну, говорили їм, що вони ідуть воювати «за веру, царя и отечество», котрі ще мали якусь моральну вагу у найбільш темної та забитої частини російського суспільства, то тепер російські демократи почали вчити солдатів, що вони мають віддавати свої життя заради нікому вже вочевидь непотрібного «союзницького обов'язку» перед англійцями та французами. Цей ідеологічний вакуум почали швидко заповнювати більшовики. В цей час стала очевидною їхня цілковита професійна перевага перед агітаторами з числа представників Тимчасового уряду. В згадуваній уже книзі О. Толстого дуже добре переданий агресивний морально-емоційний стан солдатських мас і безпорадність представника Тимчасового уряду. Так, останній, звертаючись до солдатів і поздоровляючи їх з перемогою революції, заявив: «І нарешті найголовніше: солдати, раніше війна велася царським урядом, зараз вона ведеться народом – вами. Перший завіт революції, панове, – це вірність нашим союзникам»²⁵. У відповідь на ці слова більшовицько налаштований російський солдат відповів: «Отримав я з села листа,

здохла у мене дома корова, сам я безкінний, і жінка моя з дітьми пішла по світі просить у людей шматок хліба... Значить, тепер ви маєте право мене розстрілювати за дезертирство, я вас питаю?»²⁶.

Солдата-більшовика активно підтримали й інші, котрі спочатку закидали представника Тимчасового уряду запитаннями на кшталт: а ти сам-то годував вошей в окопах?, а потім безжалісно вбили як провокатора. І такі випадки були не поодинокими, а набули масового характеру. Фактично всі дискусії між більшовицькими агітаторами і представниками Тимчасового уряду закінчувалися тим, що втомлені від війни за незрозумілі для них цілі російські солдати вбивали останніх і переходили на бік лєнінців. Крім того більшовики, котрих в цей час щедро фінансував німецький Генштаб, платили дуже значні гроші і тим робітникам котрі своїми забастовками зривали виконання військових замовлень для армії, і тим бойовикам котрі в тилу стріляли в спину поліцейським, а на фронті офіцерам. В цей же час англійці та французи ніяк матеріально не стимулювали тих проантантівськи налаштованих інтелігентів, котрі по наївності продовжували закликати російських солдатів до вірності союзницькому обов'язку. Отже більшовики, попри свої соціалістичні гасла, були навіть більшими «риночниками» ніж західні капіталісти, бо чесно розплачувалися за виконану для них роботу.

Як результат гігантська російська «революційна» армія виявилася деморалізованою, дезорганізованою та небоєздатною. Це вже було не військо, а розрізнені банди дезертирів, вбивць, мародерів та насильників. О. Толстой так описує морально-психологічний стан російської армії влітку 1917 р.: «Армії більше не існує ... Фронт тікає... Солдати їдуть на дахах вагонів... зупинити руйнування фронту немає ніякої людської можливості... Це відлив океану... Російський солдат втратив уяву, за що він воює, втратив повагу до війни, втратив повагу до всього з чим пов'язана ця війна, – до держави, до Росії. Солдати впевнені, що досить лише гукнути: «мир», – в той же самий день війні кінець... Солдат плюнув на те місце, де його обмановали три роки, кинув гвинтівку, і змусити його воювати більше

неможливо. До осені, коли ринуть всі десять мільйонів, Росія перестане існувати як суверенна держава»²⁷.

Одночасно в цей період у Наддніпрянщині, особливо в її південно-східних регіонах, почав стрімко зростати авторитет більшовиків, які відверто закликали до боротьби з англійськими, французькими та бельгійськими капіталістами, нещадними визискувачами мільйонів українських робітників. Більшовикам надзвичайно сприяв той стан суспільно-політичної думки, який панував у великих промислових центрах України. Зокрема, у Донбасі на початку березня 1917 р. налічувалося близько 500 більшовиків, у квітні – 5,5 тис., у серпні – 16 тис., а у жовтні – близько 28 тис. Саме тому у русифікованих промислових центрах України більшовицькі агітатори відчували себе як риба у воді. Так, М. Стахів зазначає з цього приводу: «Більшовицька пропаганда обробляла на всі лади, особливо робітничу масу в містах, міражем спасенності більшовицької «диктатури пролетаріату» з її советами, які мали бути ключем до російського щастя робітників»²⁸.

Разом з тим, у більшовиків в Наддніпрянщині існували і певні труднощі, особливо в сільській місцевості. Тому тут успіхи більшовицької агітації були значно скромнішими. Так, у травні 1917 р. в с. Юрки Кобеляцького повіту на Полтавщині була заснована «Просвіта». Зібравши кошти, члени товариства поїхали до Києва, де закупили книжки для сільської книгозбірні, передплатили газети і журнали. Незабаром вони створили хор та драмгурток. Але влітку 1917 р. в село приїхали більшовики з полтавської Ради робітничих депутатів і почали серед місцевих селян агітацію, спрямовану безпосередньо проти національно-культурних прагнень українського народу. Вони різко засуджували культурно-освітню роботу місцевої «Просвіти», бо, мовляв, її діяльність відволікає українських трудящих від боротьби з буржуазією та поміщиками. Щоправда, отримавши рішучу відсіч від національно-свідомих селян, більшовики дещо зменшили оберти і, вже визнаючи необхідність існування «Просвіт», лише просторікували, що просвітянський рух повинен бути всеросійським, інтернаціональним, хоча селяни доводили їм, що в Росії «Просвіт» взагалі немає. З приводу цього інциденту відомий

харківський літератор Г. Хоткевич писав: «Справді, хіба ж це нормально, що прийшли чужі люди на Україну, з чужою мовою, з чужим українцем світоглядом, з психологією, пристосованою для великороса, та ще й старого режиму, – і от ці люди бажать просвітити наш народ ... Дехто каже, що він це робить в ім'я інтернаціоналізму. Так чому ж ви на цей інтернаціоналізм примушуете українського мужика дивитися через великоросійські окуляри? Ні, це не інтернаціоналізм, а великодержавний шовінізм»²⁹.

Отже, на відміну від більшовицької Росії, переважна більшість пересічних українців після припинення війни зовсім не бажала вбивати та грабувати поміщиків, а, навпаки, прагнула поліпшити свій матеріальний та культурно-освітній стан цілком законними засобами, і більшовикам довелося б добре попотіти, аби підбурити їх на погромницькі дії або повстання. Але тут ленинцям допомогли українські соціалісти, котрі після повалення самодержавства захопили владу в Україні, створивши так звану Центральну Раду, дії якої, формально будучи начебто і демократичними, і ліберальними, і навіть пацифістськими, по суті, були шкідливі для українського народу. Центральна Рада виявилася майже зовсім нездатною до державного управління та проведення в Україні економічних реформ. В результаті її невмілих, безпорадних дій економіка Наддніпрянщини почала розвалюватися, а життєвий рівень населення стрімко погіршуватися, що викликало справедливе невдоволення населення. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх сварили за те, що розпустили армію, не зміцнили владу, не провели земельної реформи, довели все до руїни, анархії, голоду³⁰. Спровокований безглуздими діями Центральної Ради розвал економіки особливо болісно ударив по південно-східному регіону України, де масово закривалися великі промислові підприємства й багато робітників залишилися без засобів до існування.

За великим рахунком, дії українських соціалістів, котрі посідали чільні позиції в Центральній Раді, не були першопричиною цього краху. Вони лише довели до повного абсурду ті злочинні

дії західноєвропейських «інвесторів», котрі будували південно-східну економіку так, щоб швидше отримати з неї якнайбільший зиск, не даючи для цього зростати малому та середньому вітчизняному підприємству. Однак у свідомості переважної частини українських і особливо російських робітників розвал економіки південно-східного регіону асоціювався саме з Українською державою. Тому саме на неї трудящі покладали відповідальність за те, що вони та їхні сім'ї голодують. Використовуючи цей факт, більшовики почали кардинально змінювати свої гасла. Те, що ще недавно ленінці називали справедливими національно-культурними прагненнями українського народу, в ім'я здійснення яких вони клялися не шкодувати ні сил, ні здоров'я, ні навіть власного життя, почало називатися «українським буржуазним націоналізмом», котрий роз'єднує дії російських та українських робітників і який потрібно нещадно викорінювати заради «майбутнього щастя трудящих». Це безпринципне політичне шахрайство, зрада своїх же політичних гасел та обіцянок стали кричущою несподіванкою для українських діячів, а водночас і для широких мас українського суспільства, зокрема для робітників та селян.

У цей відповідальний період в житті української нації почала гостро проявлятися непідготовленість українців до ведення саме політичної боротьби з охопленням нею сотень тисяч розбурханих революцією, але абсолютно не підготовлених до розуміння цієї нової ситуації людей. Тому, на жаль, українська протидія на цьому відтинку психологічної війни була надто слабка і непереконливою. Якщо йдеться про засоби оборони адміністративного апарату УНР, то він мав у своєму розпорядженні недостатню кількість місцевих сил у містах, щоб його протидія мала значніший успіх. Важливе завдання цієї протидії лежало на українських політичних партіях. Але вони самі не мали для того потрібних пропагандистських органів³¹.

Як наслідок – Центральна Рада швидко втрачала свій авторитет серед українського народу, а разом із ним і здатність виконувати свої завдання у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. О. Реєнт зазначає з цього приводу: «Прорахунки стратегічного і тактичного характеру не дали змоги діячам

Центральної Ради протягом весни-літа 1917 р. створити боездатні формування, які забезпечили б втілення в життя її рішень»³². Особливо прикрим видається той факт, що свою безпорадність у справах організації боездатних збройних формувань українські лідери прикривали гучними гаслами про загальний мир та справедливість. Це демагогічне словоблуддя стало особливо злочинним восени 1917 р., коли в Росії більшовики повалили нікчемний Тимчасовий уряд О. Керенського.

Легка перемога більшовиків пояснювалася тим, що їх підтримували не лише німці, але й проантантівськи налаштовані Л. Троцького та Г. Зінов'єва, для щоб не віддати Росії обіцяних проток Босфор та Дарданелли, адже в цей час США вже вступили у війну, вирішивши тим самим її кінцевий результат, і тому безплатне російське гарматне м'ясо західним демократам вже було не потрібне. Одночасно антантівцям вже стали не потрібні й ті наївні російські демократи, котрі з величезним ризиком для власного життя продовжували агітувати російських солдатів за війну до переможного кінця, заради «союзницького обов'язку» перед англійцями, французами та бельгійцями. Особливо російські демократи пускали сльозу за долею бельгійських дітей, які нібито страждали під німецькою окупацією. Антантівці не залишилися перед ними в боргу, і коли їхній ставленик Л. Троцький прийшов до влади, то він безжалісно знищував цих російських демократів разом з їхніми жінками і дітьми. В цей час багатьом людям в Росії почало ставати зрозумілим, що турбуватися про долю дітей західних капіталістів автоматично означає підставляти під удар власних, що турбуватися потрібно не за долю якоїсь абстрактної демократії та західноєвропейських цінностей, представники яких продадуть тебе при першій можливості, а про долю своїх співвітчизників. На жаль, це прозріння наступило занадто пізно, і більшовизм почав свій кривавий рух майже по всій території колишньої імперії.

Наступною його жертвою мала стати саме Україна, котра на початку 1918 р. зазнала військової агресії з боку комуністичної Росії, яка у війні з українцями активно скористалася невдоволенням переважно російськомовного робітництва своїм справді важким економічним становищем. Більшовикам надзвичайно

посприяла також цілковита політична та військова некомпетентність С. Петлюри, який в цей час виступав як людина котра переймалася інтересами всієї Росії. Так, 23 листопада 1917 р. у зверненні Генерального секретаріату УНР про створення Українського фронту С. Петлюра зазначав: «Всі частини неукраїнські на Українському фронті повинні знати, що оборона українського фронту обороняє також і єдність усього фронту всієї Росії і дає можливість принести мир на користь всіх народів Росії». Тоді ж в листопаді 1917 р. у своєму зверненні до українських вояків він безапеляційно заявляв: «Щоб запобігти страшому лихові, щоб врятувати нашу Україну, треба захищати її. А для цього перш за все слід зупинити наступ німців і не пускати їх на нашу землю. Треба всіма силами піддержати накази та розпорядження командної військової влади, яка порядкує обороною нашого краю. Українська Центральна Рада і її Генеральний Секретаріат кличе всіх українців і наказує їм захищати нашу землю і революцію. Як одженемо німців, як зупинимо їх наступ, то спасемо Україну, спасемо нашу землю, наше хазяйство, наших дітей, батьків і жінок, нашу волю, наше право на вільне життя»³³.

Отже, в час коли в Росії до влади прийшли більшовики, котрі тисячами знищували російських прихильників «війни до переможного кінця», С. Петлюра продовжував закликати українців до боротьби з німцями, котрі в той момент були для них єдиними надійними союзниками в майбутній боротьбі з російською агресією. Для цього він тримав найкращі боєздатні українські частини на західному фронті, залишаючи при цьому незахищеним кордон з більшовиками. Використовуючи цю обставину, а також свої попередні успіхи в ідеологічній обробці українського населення, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. Їх активно підтримали як російські, так, на жаль, й українські робітники Донбасу та інших промислових центрів Наддніпрянщини. У своїх діях більшовики опиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет,

або навіть чекала приходу більшовиків, які обіцяли забрати фабрики, заводи та землю в багатих і роздати бідним.

Західні капіталісти своєю здирницькою політикою спочатку створили передумови для поширення ідеології більшовизму, а коли почалася більшовицька агресія, ганебно втекли, залишивши все напризволяще. Тут особливо яскраво видно, наскільки небезпечним є факт, коли великі підприємства, на яких працюють сотні тисяч робітників, належать не місцевим, а іноземним бізнесменам. Якби ці великі підприємства в Україні належали представникам корінної нації або представникам тих російських, польських, єврейських кіл, котрі пов'язали свою долю і долю своїх дітей з цією країною, то вони б, безперечно, почали вкладати кошти в зміцнення соціально-економічної та культурно-освітньої інфраструктури цього краю, якщо і не з власної доброти й щедрості, то принаймні через бажання убезпечити себе і своє потомство від агресії місцевого населення. В той же час іноземні підприємці розуміли, що їм й їхнім родинам у разі необхідності є куди тікати, і тому особисто їм гинути не доведеться, а вкладені в Україну інвестиції вони у будь-якому випадку встигнуть повернути шляхом нещадної експлуатації робітників.

Демагоги з Центральної ради, коли виникла потреба рятувати своє власне власні життя, не додумалися ні до чого кращого, як послати проти більшовиків необстріляну, патріотично налаштовану студентську та гімназичну молодь. Легко розгромивши та жорстоко розправившись з ними, більшовики вже в січні змогли захопити Київ і влаштувати там криваву різанину, тисячами знищуючи російських офіцерів, інтелігенцію, просто тих, хто розмовляв українською мовою чи носив вишиванку. Тут вперше українська інтелігенція зіткнулася з такими проявами чекістської жорстокості, перед якими блідли найбрутальніші дії царських каральних органів.

Провина за здачу Києва лежала насамперед на С. Петлюрі, який до самого захоплення міста більшовиками підтримував ідею «вірності союзницькому обов'язку» і сподівався, що англійці та французи оцінять його відданість і підтримають у боротьбі з більшовиками. Але, так звані, союзники лише

заважали українським частинам придушувати більшовицьке повстання у Києві, звинувачуючи їх у начебто надмірній жорстокості, і нічим не допомогли українській державі зупинити агресію комуністичної Росії. У виданій за часів радянської влади збірці «Розповідають борці революції» більшовик В. Стригін згадує, як французькі офіцери рятували від розстрілу полонених більшовиків після придушення антиукраїнського заколоту на київському заводі «Арсенал»: «В цю хвилину на майдані зупинилася чорна блискуча легкова автомашина. В ній сиділо три офіцери-іноземці. Один з них, високий, у довгій шинелі, вийшов з машини і звернувся до петлюрівського полковника: як вам не соромно? Хіба можна розстрілювати полонених без суду? Я буду протестувати! Пізніше ми дізналися, що нашим захисником був офіцер французької місії, яка вела переговори з Центральною Радою. ... Два дні просиділи ми в казематах, чекаючи розстрілу. Але не встигли петлюрівці здійснити свого наміру. У Київ вступили червоні війська, послані на допомогу арсенальцям Володимиром Іллічем Леніним, і нас негайно звільнили з в'язниці»³⁴. Як результат, заколотники вціліли і взяли активну участь у більшовицьких звірствах в Києві. І от тут чогось ніяка французька місія не стала протестувати проти того, що більшовики без суду і слідства розстрілюють мирних, і беззбройних українців лише за те, що вони розмовляють рідною мовою чи носять вишиту сорочку.

Цікаво, що сама французька влада безжалісно розстріляла свій кримінальний елемент ще в перші дні Першої світової війни. Так, російський військовий аташе в Парижі О. Ігнат'єв зазначав: «Ось і Венсенський ліс, колись саме популярне місце у відпочиваючих парижан, ось і зелені схили Венсенського форту, в глибоких ровах якого були розстріляні ще кілька днів тому сотні професійних зломщиків, злодіїв і хуліганів; поліція давно була з ними знайома і використала осадне становище для очищення столиці від подібних елементів, особливо небезпечних у воєнний час»³⁵. Ці дії французької влади викликали повну підтримку у населення. Справді, нікому не хотілося, сидячи в окопах, думати про те, що може саме в цей час твою жінку чи дочку гвалтують, грабують чи навіть вбивають різного роду

покидьки. Ніхто, в тому числі й згаданий французький полковник не звинувачував свій уряд у тому, що він без суду розстрілює військовополонених, хоча паризькі бандити, об'єктивно, точно так же, як і більшовики, сприяли перемозі німецької армії, і тому їх при бажанні також можна було віднести до військовополонених. Але в 1914 р. такого бажання ні у кого з французьких офіцерів не виникало, то чому ж бажання захищати відвертих бандитів та вбивць виникло у них в січні 1918 р. ? Відповідь може бути лише одна – бо в 1914 р. це відбувалося в їхній країні, і у випадку негативного розвитку подій гинути мусили вони і їхні родини, а в 1918 р., це відбувалося в чужій для французів державі, яку вони до цього тривалий час грабували та зневажали, і гинути в результаті їхніх злочинних, зрадницьких дій повинні були українці та росіяни. Як бачимо, вже тоді серед західних країн у ставленні до України утвердився принцип подвійних стандартів, якщо ми щось робимо, – то це демократично, а якщо це ж саме робите ви, українці – то це антидемократично.

Київ можна було врятувати від більшовицького погрому, але російські офіцери, котрих лише у Києві було близько 15 тис., вешталися по місту та кепкували з українців, бажаючи перемоги більшовикам, бо ті розмовляли рідною їм мовою. Ця поведінка російських офіцерів була дуже дивною, бо Центральна Рада в силу некомпетентності її чільників продовжувала війну з німцями, а більшовики відкрито виступали за дружбу з колишнім ворогом. Чому в таких умовах люди, котрі присягали на вірність своїй Вітчизні стали на бік її зрадників для нас лишається незрозумілим. Але ці дії російських офіцерів незаперечно свідчили про повну моральну деградацію не лише верхівки російської армії, але й всього російського дворянства, котре її складало. Сама історія вимагала знищення цієї паразитичної частини суспільства, котра не пускала до влади в державі талановитих людей не дворянського походження. Інша справа, яким чином мав відбутися цей не простий процес, і люди яких талантів мали потрапити до верхніх ешелонів влади. І, на жаль, і перше і друге, в Російській імперії в цілому, та в Україні зокрема, відбувалося далеко не ідеальним шляхом. Хоча і в цьому також була своя жорстока логіка.

Після захоплення Києва більшовиками російські офіцери отримали належне за свою зраду. Так, військовий лікар з чехословацького корпусу Герц спостерігав із вікна свого кабінету, як на вулиці Володимирській у 25-градусний мороз роздягали догола 300 офіцерів російської армії й розстрілювали по одному протягом всього дня. Взагалі, тим із них, котрі намагалися знайти спільну мову зі «своїми», російськомовними більшовиками, дісталось найбільше. 12 лютого 1918 р. вийшов наказ, згідно з яким усі офіцери мали з'явитися у визначене місце на реєстрацію. В одній кімнаті цього будинку їх записували, а в іншій, щойно вони входили, рубали шаблями голови, били залізними ломами. Таким чином було знищено до 5 тис. офіцерів³⁶.

Тут вперше чітко проявився той факт, що в умовах багатонаціональної України мова не є головним елементом формування модерної української нації. Так тими ж днями більшовики В. Затонський та М. Скрипник прямували вулицями Києва і розмовляли українською мовою. Їх схопили червоноармійці, затягли в якийсь двір та вже були б розстріляли, аби ті не мали посвідок за підписом Ульянова (Леніна)³⁷. Як бачимо, більшовики безжалісно розстрілювали російськомовних офіцерів і відпустили україномовних Затонського й Скрипника, як тільки дізналися, що вони ленінці. В Наддніпрянщині, на відміну від Галичини, мовна ознака в процесі формування модерного суспільства почала відходити на другий план, поступаючись першістю моральним якостям тої чи іншої людини. Важливим почало ставати не те якою мовою розмовляла та чи інша особа, а її переконання та вчинки.

Захоплення Києва більшовицькими бандами Муравйова на початку 1918 р. нарешті змусило українську еліту переорієнтуватися на союз з Німеччиною. 9 лютого 1918 р. представники УНР підписали мирний договір з Австро-Угорщиною та Німеччиною, котрі визнали повну незалежність України. Отже, нарешті, після не виправданих інтересами української нації втрат на полях Першої світової війни, після нечуваного по жорсткості більшовицького погрому початку 1918 р., наддніпрянські українці нарешті збагнули абсурдність свого проантантівського

курсу і взяли курс на налагодження взаємостосунків з Австро-Угорщиною і Німеччиною, курс, яким вони, на жаль, знехтували у 1909 р. Але негатив, котрий відбувся за ці 9 втрачених років, не міг не позначитися на подальшій долі українського національного руху.

Німеччина та Австро-Угорщина почали поставляти Україні конче потрібні їй промислові товари, натомість, остання зобов'язалася продавати цим державам продовольство – близько мільйона тонн хліба, а також продукти тваринництва³⁸. Дії українців знову викликали неабияке обурення французьких властей. Їхні газети не знаходили слів, щоб висловити своє незадоволення. «Зрада України» – таким був заголовок статті про Берестейській мир, розміщеній на першій сторінці газети «Evenement». Отже, французькі капіталісти, котрі спочатку, своєю жадібністю призвели до створення в Наддніпрянщині поживного ґрунту для поширення більшовицької ідеології, потім руками свого ставленика Миколи II втягнули українців в непотрібну їм братовбивчу війну, і, спровокувавши тим самим більшовицьку навалу, тепер ще й мали нахабність звинувачувати їх у зраді. Як результат – все більше українців починало розуміти, ким насправді є французькі «демократи», і все більше схилилися до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а, отже, і зі своїми галицькими братами. Ці позитивні зміни в свідомості українського суспільства вітала німецька преса. Так, німецька газета «Berlin Lokal-Anzeige», радісно вітаючи підписання Брестського миру, писала: «В тихій, непомітній для світу праці довершено велику справу заключення цього миру, бо вона такою є для України ще більше, ніж для центральних держав»³⁹. Отже, попри те, що і Франція, і Німеччина географічно були європейськими країнами, їхні підходи до України були діаметрально протилежними. Франція ставилася до України не як до суверенної держави, а як до якоїсь своєї безправної колонії, котра повинна поставляти безплатне гарматне м'ясо для війни в інтересах її імперіалістичних кіл, а Німеччина – як до рівноправного партнера в справі нормалізації ситуації в Європі. І це німці доводили не декларативними заявами, а цілком конкретними діями. Зразу після підписання Брестського миру німці,

на відміну від французів, недовго панькалися з більшовиками. Вже 1 березня українська і німецька армії звільнили Київ, а згодом і всю Україну, від їхнього жахливого панування. Це повністю підтверджує нашу думку про те, що німці мали з більшовиками лише вимушені стосунки, а в цілому відчували до них зневагу та огиду.

На жаль, соціалістична Центральна Рада й після приходу німецьких військ продовжувала своїми безвідповідальними діями знищувати українську державність. Збіжжя не продавалося, а обмінювалося на промислові товари, тому гроші у державну скарбницю не надходили, а, отже, бюджет, якого, власне, й не було, не поповнювався. Промисловість взагалі не працювала, торгівля припинила своє існування. Населення, не довіряючи уряду, ховало гроші вдома, а тому банки спорожніли, і взяти в них кредит стало неможливо. На селі взагалі не діяла будь-яка державна адміністрація, а тому люди не виконували наказів Центральної Ради. Селяни, які звикли мітингувати та грабувати, а не продуктивно працювати, не могли дати ради відібраним поміщицьким землям. Поля заростали бур'яном, засівати землю не було кому, що ставило під загрозу зриву посівну кампанію в Україні⁴⁰.

Врешті-решт німцям, котрі сподівалися українським продовольством врятувати своє голодуюче населення, урвався терпець і наприкінці квітня українські соціал-демократи були усунені від влади, й на чолі держави став гетьман П. Скоропадський. Знаходячись фактично під патронатом Німеччини, Україна була захищена від агресії з боку Росії та могла зосередитися на відбудові власного економічного, культурного й освітнього життя, яке сильно постраждало під час Першої світової війни, деструктивних дій Центральної Ради, та спровокованої цими діями агресії більшовицької Росії.

Гетьман П. Скоропадський у своїй роботі орієнтувався на близьку та зрозумілу для українців ідеологію здорового європейського прагматизму. У 1918 р. у внутрішньому житті гетьманської України дуже чітко проявилися нові цивілізовані ринково-демократичні тенденції в стосунках між реальним сектором виробництва і тими культурно-освітніми інституціями,

які забезпечують його висококваліфікованими та освіченими кадрами, а також здійснюють інформаційне забезпечення. Ця усталена у всьому цивілізованому світі практика одразу дала відчутні результати й спрямувала розвиток тогочасного українського суспільства у правильному європейському напрямку.

Для української влади часів гетьманату П. Скоропадського характерними були великі успіхи у забезпеченні та піднесенні культурно-освітнього рівня суспільства – в цей час відкривалися національні школи, університети, мільйонними тиражами виходили українські книги. Тут позначилися результати кропіткої праці українських просвітян та кооператорів початку ХХ ст. Їхня робота також посприяла покращенню матеріального добробуту переважної більшості населення Наддніпрянщини окрім російськомовного робітництва південно-східних регіонів. В цей час українські просвітяни та кооператори активно включилися в справу модернізації українсько-німецьких відносин, виводячи їх на цивілізований ринково-демократичний рівень. Вони на взаємовигідній основі забезпечували голодуюче мирне населення Німеччини та Австро-Угорщини продуктами харчування, отримуючи взамін найпередовішу на той час німецьку сільськогосподарську техніку. 1918 р. став найуспішнішим роком в діяльності українських просвітян та кооператорів.

У цей час дуже плідно працювали українські економічні та культурні установи. Кредитові товариства та союзи товариств, об'єднуючись в банки, такі, приміром, як «Українбанк» та Київський «Союзбанк», а також найбільш фінансово потужні союзи споживчих товариств, такі, як «Дніпровський Союз Споживчих товариств» («Дніпросоюз»), не лише забезпечували у 1918 і навіть частково у 1919 рр. порівняно високий рівень життя на Наддніпрянщині, але й проявляли постійну турботу та піклування про розвиток науки, культури та особливо освіти⁴¹. Адже українські кооператори не просто вкладали гроші в шкільництво, вони таким чином отримували кваліфікованих працівників, вітчизняних спеціалістів.

Забезпечуючи фінансово українські школи, кооператори вимагали від них, аби учням тут викладалися основи кооперативної справи. Так, правління «Дніпросоюзу» надало фінансову допомогу Ржищівській гімназії на Київщині з умовою, що вона

навчатиме своїх учнів кооперації. Крім того, «Дніпросоюз» на свої кошти організував кооперативну школу ім. В. Доманицького, в якій викладали українську мову, історію та теорію кооперації, українознавство, основи політекономії та статистики. Накладом «Дніпросоюзу» видруковано величезну кількість нових шкільних підручників українською мовою. До жовтня 1918 р. «Дніпросоюз» видав 4 млн. аркушів друку⁴². При видавничому відділі «Дніпросоюзу» був гуртовий склад книжок і книгарня для продажу його видань. За 6 місяців 1917 р. склад продав друкованої української продукції на суму 142 232 крб., а в 1918 р. на суму понад 1 млн. крб.⁴³

За фінансової підтримки з боку «Дніпросоюзу» та «Українбанку» наддніпрянські просвітяни приступили до створення та відкриття українських університетів. На відкритті першого Державного Українського Університету в Києві 6 жовтня 1918 р. голова правління «Українбанку» Х. Барановський заявив: «Банк бере на себе ініціативу в справі утворення організації, яка дбатиме про матеріальну допомогу українському студентству і сам допомагатиме цій організації матеріально»⁴⁴. При відкритті подільськими просвітянами Державного Українського Університету в Кам'янець-Подільському 22 жовтня 1918 р. «Українбанк» асигнував 25 тис. крб. «Дніпросоюз» та «Українбанк» фінансували «Просвіти» на Катеринославщині та українське видавництво «Рух» в Харкові, київський «Союзбанк» опікувався київською «Просвітою»⁴⁵.

Слисаветградський Кредитовий союз у своєму повіті організував широку мережу народних бібліотек, а колегія інструкторів місцевого «Споживчого союзу» фінансувала культурно-освітню працю місцевої спілки «Просвіт». Полтавський «Споживчий союз» разом із місцевими об'єднаними «Просвітами» заснував і утримував своїм коштом історико-філософський факультет у Полтаві. Всього ж зусиллями просвітян та кооператорів на Полтавщині було засновано близько 100 сільських гімназій та 10 учительських семінарій⁴⁶. Тобто, використовуючи попередні напрацювання українських кооператорів та просвітян, наддніпрянці вже у 1918 р. не лише успішно відновили зруйновані наприкінці ХІХ століття політичні, економічні та куль-

турні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною, але й змогли вивести їх на новий, ринково-демократичний, цивілізовано-європейський рівень. У цей час в Києві магазини були переповнені промисловими та продуктовими товарами.

Однак, у діяльності П. Скоропадського були й серйозні помилки. Так, у суто державницькій роботі (зовнішня політика, створення власної армії, проведення аграрної реформи тощо) дії українського уряду були далеко не ідеальними, а то й просто провальними. Хоча ще з перших днів свого правління гетьман П. Скоропадський запропонував розпочати проведення аграрної реформи, котра була головною гарантією для недопущення розповсюдження більшовизму в Україні. Разом з тим, ця реформа вимагала від представників української еліти, серед яких було багато великих землевласників, не лише умілої адміністративної роботи, але й готовності пожертвувати частиною своїх земельних угідь, отриманих за службу поваленому російському самодержавству і тому незаконних в очах переважної більшості українського народу. А от до цього представники української еліти виявилися не готовими.

Так міністр фінансів Антон Ржепецький, котрий як господар був неперевершений, і тому він бездоганно впорядкував державну фінансову систему. Натомість в аграрних питаннях він не бажав ніяких реформ, політичного значення земельної реформи не розумів, і коли обговорювалося це питання в Раді Міністрів, щоразу намагався вийти із залу⁴⁷. Й це при тому, що в ті часи аграрне питання було в Наддніпрянщині головним і від наслідків його вирішення залежало, чи бути Україні вільною демократичною державою, чи опинитися в лабетах більшовизму.

Цим відразу ж скористалися українські соціалісти, котрі для покращення свого підупалого авторитету почали нещадно критикувати гетьманський уряд на чолі з Ф. Лизогубом. Прем'єр також не лишався в боргу. Так, коли П. Скоропадський звернувся до нього з проханням з'ясувати, чого домагаються політичні діячі нової хвилі у справі українізації міністерств і урядових установ, то він почав обурюватися: «Та я сам українець, куди більший, ніж ці так звані горлопани-патріоти. Звідки вони взялися? Чи їм відомо, що мій предок Лизогуб мав чин пол-

ковника?»⁴⁸. Заради об'єктивності потрібно визнати, що частково соціалісти мали рацію, і справді Ф. Лизогуб як прем'єр був далеко не ідеальним. У нього не було розмаху, вільної творчості, сміливості, пошуку. Найголовніші рішення не приймалися, а час йшов. І як він не старався, але не вміючи відділяти важливі державні питання від другорядних, багато втрачав, і це шкодило загальній справі⁴⁹.

Згадані вище дві групи української інтелігенції, попри здавалося б кардинально різні погляди, на практиці робили одну і ту ж справу – нищили молоду українську державність. Одні це робили шляхом голої демагогії та популізму, другі байдужістю до реальних життєвих потреб українського народу. Згодом у вигнанні П. Скоропадський писав стосовно цих діячів: «Обидві сторони не бажають поступитися ані на йоту і тягнуть народ у інший бік, а в результаті всі поступливі, перехідні та помірковані викидаються... Причиною цього є незнання народу, його життєвих економічних та розумових вимог, сліпого мавпування заходу. Крім того, партіям потрібно було відмовитися хоча б від частини своїх привілеїв. Адже, приміром, кадети погоджувалися йти на дуже широку аграрну реформу тому, що більшість із них не мали власної землі або вона їх не цікавила. А ось уже в промисловості чи фінансових питаннях вони не бажали робити поступок, бо саме там знаходилися їхні капітали та інтереси»⁵⁰. Отже, замість того, щоб віддати народу частку своїх статків і тим самим власним прикладом показати, як має поводитися справжній український патріот, вони почали звинувачувати у відсутності «патріотизму» тих голодних робітників, котрі вимагали покращення свого життя.

Ще більш різко про небажання української верхівки поділитися своїми статками з народом навіть перед лицем неминучої загибелі від більшовизму говорить О. Реєнт: «Соціально-економічна домінанта у вимогах пролетаріату в свою чергу наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неухага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітництва дорого коштували молодій українській демократії: втративши масову підтримку, вона ще якийсь час балансувала на непевних підмурках національного

ентузіазму, доки не згасла у хвилях руйнівного процесу, що накочувався з півночі»⁵¹.

Крім того, серед постімперських підприємців, котрі вчилися бізнесовим премудростям на прикладі західних підприємців, укоренилася думка, що можна не виділяти кошти на те, аби інтелігенція провадила серед простого народу інформаційну роботу, спрямовану на покращення в товщі робітничо-селянських мас іміжду верхніх прошарків суспільства. В той час в Україні підприємці фактично не вкладали ніяких коштів в покращення свого іміжду серед простих українців, тому налаштували проти себе амбітну молоду українську інтелігенцію. Остання в цей час сподівалася на те, що хоча б гетьман П. Скоропадський зрозуміє важливість вкладання коштів у підтримку тієї частини інтелігенції, котра відповідає за моральне здоров'я нації і не дає зовнішньому ворогові нав'язати українському суспільству чужі для нього погляди. Але, на жаль, однією з головних помилок гетьмана П. Скоропадського було те, що він, як і згадувані вище підприємці, також не бажав вкладати кошти в те, що сьогодні називається інформаційною боротьбою. В той же час більшовики знову не поскупилися на гроші, і почали використовувати цю інтелігенцію аби розхитати ситуацію в Наддніпрянщині, й потім на хвилях хаосу прийти до повної й необмеженої влади. Українські соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні. Однак, відповідальність за це лягає і на тогочасних промисловців і особисто гетьмана П. Скоропадського, які нічого не зробили, аби залучити таких людей на свій бік. Внаслідок цього населення було не поінформоване про наміри і заходи уряду, а також не існувало пропаганди ідеї української державності. Як результат, про всі події суспільство дізнавалося від більшовиків та їхніх прислужників, звичайно, у відповідній інтерпретації та освітленні.

Особливо прикрим видається той факт, що П. Скоропадський матеріально не заохочуючи власну інтелігенція до того, аби вона провадила вигідну для нього агітаційну роботу, замість цього почав підтримувати російських шовіністів з числа тих

монархістів, котрі втекли з більшовицької Росії до Києва. Річ у тім, що в той час, як у більшовицькій Росії лютував «червоний терор» і чекісти десятками тисяч знищували офіцерів, інтелігенцію та банкірів, в Україні панували майже повна законність та порядок. Як результат, сюди з Росії масово почали тікати представники колишньої імперської еліти. Здавалося, що хоча б зараз вони почнуть співпрацювати з українцями, маючи на меті власний порятунок від більшовизму. На жаль, і на цей раз цього не сталося. Росіяни знову почали шкодити тим, хто дав їм притулок від більшовиків. Так, той же гетьман П. Скоропадський згадував: «Багато шкоди наробили всілякі громадські об'єднання та організації старої Росії. Серед них траплялися і шановні діячі, але вони губилися серед крикливої братії, яка незрозуміло чому лютувала при згадці назви «Україна» або були підкреслено байдужі до нашої справи. Громадські діячі мали великі зв'язки серед київської громадськості. Вони б мені, якби бажали, добряче допомогли б, але найчастіше знаходилися в опозиції»⁵².

Особливо нахабно й підступно поводив себе редактор газети «Киевлянин», запеклий російський монархіст В. Шульгін, котрий заперечував саму можливість існування незалежної Української держави. Цей українофоб, котрий створив в Україні розвідувальну мережу «Азбука», що діяла на користь денікінців, у розмові із міністром внутрішніх справ І. Кістяківським навіть не намагався приховувати своїх антиукраїнських поглядів. «Яка там Україна, – нахабно заявляв В. Шульгін, – це південно-західний край, нема її, навіть Малоросії – це все галичани і німці придумали. Була і буде велика Росія. ... Ми заженемо всіх дурних овець батогами до кошари, від Варшави до Владивостока, і питати нікого не будемо. Нагайками і чобітьми в сідницю, всім, всім, баранам і свиням!»⁵³. На це міністр внутрішніх справ І. Кістяківський, котрому гетьман П. Скоропадський дав чітку установку бути якомога стриманішим у розмові з В. Шульгіним, бо, мовляв, не можна уподібнюватися більшовикам, дуже резонно відповів: «Так-так, Василю Віталійовичу, дуже поспішіть, але дивіться, щоб вас не обігнали більшовики, і саме вас усіх батогами і чобітьми в сідницю не загнали до Сибіру чи ще кудись, за колючий дріт»⁵⁴.

І тут постає цілком логічне питання: а чи не помилявся гетьман П. Скоропадський, коли вимагав від свого міністра внутрішніх справ у стосунках із такими людьми як В. Шульгін не уподібнюватися до більшовиків, котрі як відомо, довго не роздумуючи, розстрілювали російських монархістів. Можливо, саме по відношенню до останніх українцям якраз і потрібно було взяти приклад з ленінців. Справді, Українська держава в цей час вела неоголошену війну з більшовиками, котрі масово засилали сюди диверсійні групи, котрі влаштували збройні повстання проти гетьманської влади. Відомо, що П. Скоропадський вимагав від своїх спецслужб збройно придушувати подібні більшовицькі провокації, тобто він вважав себе людиною, котра вправі ризикувати життям відданих Україні патріотів. Тоді постає логічне запитання, а чому П. Скоропадський не вважав себе людиною, котра в інтересах Української держави може й повинна знищувати таких її відвертих ворогів, як В. Шульгін, чому для нього життя російського монархіста мало більшу ціну, ніж життя патріота України?

На жаль, нерозумні і шкідливі загравання П. Скоропадського з антиукраїнськими монархічними силами, котрі до того ж мали стосунки з А. Денікіним, котрий формально продовжував вважати себе у стані війни з Німеччиною (хоча й не гребував через генерала Краснова отримувати від неї озброєння), не подобалися ні українським інтелігентам, ні українським робітникам та селянам, ні навіть німецько-австрійським союзникам. Це врешті-решт і спричинило те, що у найкритичніший момент П. Скоропадському не було на кого обпертися. Адже ті українці, які згодні були за гарну матеріальну винагороду служити гетьману, не отримавши нічого відвернулися від нього, а ті російські шовіністи, котрі отримували матеріальну допомогу від П. Скоропадського, при цьому відверто зневажаючи і його, і Українську державу, також не вважали за потрібне ставати на його захист.

Тому майже ніхто не виступив на захист гетьмана, коли наприкінці 1918 р. В. Винниченко та С. Петлюра організували проти П. Скоропадського повстання, розв'язавши тим самим в Україні громадянську війну. Так, пригріті гетьманом російські чорносотенні монархісти, котрі своїми антиукраїнськими діями

в значній мірі і стали першопричиною народного невдоволення, спочатку самі ганебно залишили фронт в бою під Мотовилівкою, відкривши тим самим петлюрівцям дорогу на Київ, а потім здійснили в місті антиукраїнський переворот. 19 листопада 1918 р. головнокомандувач армії П. Скоропадського генерал Келлер відмінив усі положення, вироблені для армії гетьманським Генеральним штабом, та повернув усі старі статuti царської армії. Він оточив себе велетенським штабом крайніх правих монархістів та видав наказ, котрий ліквідував у армії будь-які українські національні ознаки. В Києві та інших українських містах розпочалися шалені нападки на все, що в очах монархістів символізувало собою українську державність. Так, був закритий Національний клуб, в державних установах розбивалися бюсти Тараса Шевченка, а українськими рушниками російські офіцери чистили собі чоботи. Все це супроводжувалося репресіями проти патріотично налаштованих українців, притому часто досить поміркованих⁵⁵. Тому після 19 листопада війна в Україні почала перетворюватися з громадянської на міжетнічну. В цей час, лідери повстанців для того, аби зібрати під свої знамена якнайбільше людей, широко використовували для цього відверті погромницькі антисемітські заклики. Так, С. Петлюра, підбурюючи українських селян іти на повстання проти П. Скоропадського та будучи неспроможним дати хоч якусь конкретну економічну програму, скотився до відвертого чорносотенства під соціалістичними лозунгами. Дійшло до того, що він обіцяв повсталим селянам після здобуття Києва віддати на пограбування єврейські квартали міста⁵⁶.

Однак і єврейські погроми, і те, що недовчених молодиків С. Петлюра ставив на керівні пости, подобалися значній частині українського селянства, котрій хотілося самим стати керівниками і користуватися всіма благами свого панівного становища, байдуже, що вони не спроможні були виконувати елементарні адміністративні функції. Особливо ці настрої були розповсюджені серед соціалістично налаштованої селянської молоді, яку приваблювала перспектива отримати все й одразу, і яка не усвідомлювала того, що буде знищеною більшовиками одразу після виконання злочинної роботи по дестабілізації суспільства.

Так, майбутній український поет В. Поліщук, пізніше розстріляний більшовиками, писав у своєму «Щоденнику»: «17 квітня 1918 року. Учора вибрано мене головою Волосного Земельного комітету. Земля цілої волості: сади, ліси, води, будинки – панські і громадські – переходять у моє керування. А ще робочі люди, машини, коні, насіння, риба... Оклад 200 карбованців у місяць, прогонні, добові на роз'їзди по селах, опалення, світло, коні. А мені всього 20 літ»⁵⁷.

14 грудня 1918 р. зрадники із числа українських соціалістів вдерлися до столиці і почали розстрілювати як російських монархістів, так і тих національно свідомих патріотів, котрі чесно служили гетьману. Після цього почався повний розпад Української Держави. П. Скоропадський на початку 1919 р. так оцінював ці сумні події: «Ми повинні були піти з України, з'явилася Директорія, протримається вона півтора місяці в Києві, щоб зникнути назавжди зі столиці. Я переконаний, що до Києва вона вже ніколи не повернеться самостійно, а лише при допомозі чи в складі чужих армій. За час перебування Директорії в столиці зникли всілякі ознаки державності України. Все було знищено під корінь. Більшовики, які прийдуть на їхнє місце, застануть там цілковиту руїну, чисту дошку. Однак, якщо аналізувати за цей час українських соціалістів, то вони мало чим відрізняються від більшовицьких експериментів. Та ж конфіскація майна, особливо всіх ювелірних виробів із магазинів, те ж безправ'я громадян, неповага до науковців, освітян і взагалі інтелігентних людей»⁵⁸. В результаті, соціалісти почали виховувати відразу до національної ідеї, навіть у тих людей, які спочатку потягнулися до українства, визнали справедливим домагання побудови незалежної України⁵⁹.

Тому, оцінюючи злочинні й антидержавні дії українських соціалістів, гетьман П. Скоропадський зазначав: «І тоді, і зараз я не сумніваюсь, що коли б ці люди взялися проводити свої соціалістичні експерименти, створивши свій соціалістичний уряд, то негайно, за шість тижнів Україна стане здобиччю ненажерливого молоха більшовизму. А далі більшовизм знищить в країні всяку культуру, а наш чудовий край перетворить на пустелю. І тоді, аби вийти якось із руїни, катастрофи і хаосу,

до якого довів більшовизм, у нашому краї запанує дикий капіталізм. І не той, що жеврів у нас сяк-так, кволий і безсилий, а всесильний, під ногами якого плазуватиме наш обманутий народ»⁶⁰. Схожу думку висловлював стосовно більшовиків й І. Кістяківський, котрий, зокрема, говорив, що більшовики повернуть кріпосне право в найгірших його проявах і заженуть селян у рабство⁶¹. Як бачимо ще у 1918 р. гетьман, та його оточення, передбачали, що в російському більшовизмі за облудливістю лівацьких гасел приховується потворний гібрид дикого капіталізму з кріпосним рабством, якому для захоплення абсолютної влади в Україні потрібно спочатку знищити всі національно-культурні, освітні та економічні надбання її народу. На жаль, протидіяти цьому гетьманці виявилися неготовими.

¹ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 164.

² *Реснт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 183.

³ *Толстой А.* Хождение по мукам. – Москва, 1948. – Т. I. – С. 151.

⁴ Смерть на позиціях // Украинская жизнь. – 1915. – № 2. – С. 86.

⁵ *П. Черноморський.* «Просвіта» в Галичині // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 23.

⁶ *Хоткевич Г.* Велика історія України. – Т. 2. – К., 1993. – С. 319.

⁷ Там само. – С. 315.

⁸ Отчет о деятельности столовой общества «Просвита» для семей запасных в г. Екатеринославе за первый год существования столовой // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 151.

⁹ Там само. – С. 152.

¹⁰ *Жигло Л.* Отчет о деятельности столовой общества «Просвита» // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 153.

¹¹ Там само. – С. 153–154.

¹² Деятельность екатеринославской «Просвиты» в 1915 г. и ее закрытие // Украинская жизнь. – 1916. – № 2. – С. 42.

¹³ Деятельность екатеринославской «Просвиты» в 1915 г. и ее закрытие // Украинская жизнь. – 1916. – № 2. – С. 37.

- ¹⁴ Годичное собрание екатеринославской «Просвитель» // Украинская жизнь. – 1915. – № 7. – С. 84.
- ¹⁵ Там само. – С. 41.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Решет О.* Українська революція і робітництво. – К., 1996. – С. 49.
- ¹⁹ Передмова // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 2.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ *Петлюра С.* Лист до Миколи Удовиченка // Неопалима купина. – 1993. – № 3–4. – С. 30.
- ²² Просвітянський з'їзд у Києві // Просвітянин. – 1918. – С. 26.
- ²³ *Толстой О.* Вказ. праця. – С. 268.
- ²⁴ Там само. – С. 269.
- ²⁵ Там само. – С. 289.
- ²⁶ *Решет О.* Вказ. праця. – С. 49.
- ²⁷ *Хоткевич Г.* Кілька думок // Рідне слово. – 1917. – № 16.
- ²⁸ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський. Кн. I. – Луцьк, 2003. – С. 48.
- ²⁹ *Решет О.* Вказ. праця. – С. 49.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Петлюра С.* Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 30.
- ³² *Стригін В.* Нескорений «Арсенал» // Розповідають борці революції. – К., 1967. – С. 12–13.
- ³³ *Игнатьев А.* 50 лет в строю. – Москва, 1959. – С. 27.
- ³⁴ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. – С. 55.
- ³⁵ Там само. – С. 57.
- ³⁶ Там само. – С. 65.
- ³⁷ Там само. – С. 72.
- ³⁸ Там само. – С. 75.
- ³⁹ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк. – 1964. – С. 236.
- ⁴⁰ Там само. – С. 241.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – С. 243.
- ⁴³ Там само.

- ⁴⁴ Там само. – С. 105.
- ⁴⁵ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. – С. 105.
- ⁴⁶ Там само. – С. 104–105.
- ⁴⁷ Там само. – С. 104.
- ⁴⁸ Там само. – С. 482.
- ⁴⁹ *Рєснт О.* Вказ. праця. – С. 22.
- ⁵⁰ *Осауленко Л., Засєкін В.* Там само. – С. 482.
- ⁵¹ Там само. – С. 231.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. – С. 392–393.
- ⁵⁴ Там само. – 396.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. – С. 489.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. – С. 475.
- ⁵⁹ Там само. – С. 397.
- ⁶⁰ *Батицький П.* Повели мы Берию в подземелье. – Країна. – 2013. – № 37. – С. 12.
- ⁶¹ *Коротич В.* Шелест имел ампула провинциального Хрущева // В кн. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2003. – С. 717.

ПІСЛЯМОВА

Отже, Перша світова війна показала повну неспроможність того, на перший погляд, ніби ринково-демократичного устрою, котрий склався в Російській імперії на рубежі ХІХ–ХХ ст. Стрімкий крах імперії став логічним наслідком її псевдо капіталістичного шляху розвитку у передвоєнний час, котрий створив всі передумови, як до початку непотрібної для Росії Першої світової війни, так і до спровокованого цією війною соціального вибуху. Потворний соціально-економічний устрій Російської імперії призводив до втрати боєздатності її армії. Якщо під час цієї війни англійські, французькі та німецькі солдати воювали не лише за ідею, але й за власний добробут, бо перемога їхньої країни означала поліпшення їхнього особистого життя, а поразка – погіршення, то пересічні росіяни і українці були абсолютно матеріально не зацікавлені у перемозі власної держави – їм від неї не діставалося нічого. Це робило російського солдата надзвичайно вразливим для антивоєнної більшовицької агітації, тим більше, що англійські та французькі «союзники» поведилися з росіянами та українцями гірше за будь-яких ворогів.

Ще одним важливим чинником, котрий сприяв поширенню антивоєнної агітації більшовиків у відсталій країні, де народ традиційно підтримує тих, у кого влада, було те, що силовики покривали злочини більшовиків, котрі їх нещадно ганьбили. Це призвело до того, що авторитет жандармів та поліції в очах суспільства почав стрімко падати. Адже навіть в Росії люди перестають поважати ту владу, котра підтримує тих, хто її ганьбить, і, навпаки, тих, хто її підтримує – безжалісно посилає на криваву бійню світової війни. В результаті в суспільстві почала укорінюватися думка, що силовики це люди з якими

краще боротися, ніж співпрацювати. В цей час в Росії почалися перші напади на жандармів, поліцейських, а також їхніх жінок та дітей, котрих вбивали з особливою жорстокістю.

Ці деструктивні події в метрополії, на жаль, перекинулися і у Наддніпрянщину, де також дуже негативну дестабілізуючу функцію в цей час відіграв великий іноземний капітал. Одночасно розвал Російської імперії, її армії та охоронних структур відкривав перед українцями шлях до незалежності. На жаль, на відміну від Польщі, Фінляндії та країн Прибалтики, їм через об'єктивні та суб'єктивні причини не вдалося пройти цей шлях до кінця, і українські національно-визвольні змагання початку ХХ ст. зазнали поразки. Особливо прикрим було те, що під час бурхливих подій 1918–1920 рр. були зламані налагоджені просвітянами та кооператорами гарні відносини між українцями, поляками та євреями. Як результат, Наддніпрянщина опинилася під жорстокою владою більшовиків, котрі, змінивши лінгвістично-пропагандистський апарат влади та прізвища нових господарів життя, не змінили суті того злочинного соціально-економічного устрою, котрий був закладений на рубежі ХІХ–ХХ ст. великим західним капіталом для пограбування українського народу. Специфічною рисою комуністичного ладу в Україні 1920–1930-ті рр., було лише те, що на відміну від царизму, більшовики, визискуючи український народ, продовжували запевняти його, що вони будують для нього «вільне, щасливе майбутнє», і той, хто не хоче заради цих брехливих, демагогічних гасел сьогодні помирати від голоду, той «недобитий куркуль», «ворог народу», «бандит» тощо. Подібна демагогія вимагала певного декоративного антуражу, як то псевдо «Просвіти», які створювалися комуністами для обманювання українців. Зрозуміла річ, що подібні «національно-культурні» заклади перебували під пильним наглядом ЧК–ОДПУ, а їхні керівники були платними агентами цих репресивних органів, які відразу доповідали їм про будь-які прояви «націоналізму». Крім усього іншого, подібні «товариства» повинні були викликати відразу до «Просвіти», запламувати це святе для мільйонів українців слово співпрацею з тоталітарним режимом.

Подальші події повністю підтверджували ці наші висновки. Начебто «новий» більшовицький устрій, можливо, навіть більше, ніж старе російське самодержавство гнітив творчі сили українського народу, гальмував розвиток новітніх технологій. Тому, все це не забарилося проявити себе під час нової війни з німцями, котра почалася в 1941 р. Російська (радянська) техніка знову виявилася небоездатною, а солдати, не розуміючи, за що вони мають ризикувати життям знову стріляли в спину своїм офіцерам та політрукам і масово здавалися в полон. У післявоєнний час радянська історична та художня література доклала величезних зусиль, аби зобразити дезертирів та мародерів 1914–1917 рр. полум'яними революціонерами, а їхніх «колег» зразка 1941–1942 рр. негідними зрадниками Батьківщини. Однак, історична правда полягає в тому, що той потворний устрій який існував в Російській імперії (СРСР) до 1941 р., не залежно від того чи називався він капіталістичним чи соціалістичним знищував у людей усяке бажання воювати із зовнішнім ворогом, штовхав солдат до дезертирства, мародерства та вбивства власних офіцерів.

Катастрофічні поразки від німецьких військ призвели до того, що злякавшись за власне життя, Й. Сталін почав кардинально міняти економічну структуру СРСР. Він відкрив дорогу до вищих ешелонів влади талановитим організаторам, здатним налагодити виробництво сучасної зброї та припинив репресії проти тих вчених котрі цю зброю проектували. Як наслідок, О. Косигін, П. Шелест, С. Корольов, А. Сахаров, І. Курчатов та багато інших, стали новими обличчями радянської держави. Важливим було й те, що в цей час комуністична влада не лише перестала переслідувати тих діячів культури, котрі своїми творами виступали проти дезертирсько-мародерських лєнінських «ідей» про те як треба стріляти в спину власним офіцерам, а й, навпаки, почала матеріально заохочувати їх до написання патріотичних книжок, виробництва кінофільмів в яких народ закликався до боротьби із фашизмом. Як результат в СРСР в цілому, та в Україні зокрема, почало формуватися нове покоління людей, чия свідомість була вільною від лєнінського шкурного більшовизму. Цьому сприяло також те, що в Другій світовій

війні українці воювали пліч-о-пліч з китайським народом. Там боротьбу проти західних та японських колонізаторів також очолила Комуністична партія, яка, на відміну від більшовицької, ставила своїм завданням не грабунок банків та ювелірних магазинів, а перетворення Китаю на цивілізовану, економічно розвинену державу. Це змушувало і КПРС також внутрішньо змінюватися. Тобто, причиною поразки Росії в Першій світовій війні був не ліберально-демократичний європейський устрій, а те що в ній панували квазікапіталістичні та квазіринкові порядки. А причиною перемоги СРСР в другій Світовій війні стала не сталінська «сильна рука», а те, що «Вождя народів», пам'ятаючи долю Миколи II пішов на дуже серйозні ринково-демократичні поступки народу. Так в 1942–1943 рр. радянським солдатам почали добре платити за кожен підбитий танк, збитий літак, знищений ворожий бліндаж, чого не було в нібито «капіталістичній» російській армії зразка 1914–1917 рр.

Звичайно, Й. Сталін пішов на всі ці поступки не з доброї волі, а винятково заради збереження власного життя, тому робив він їх половинчато і непослідовно. Але такі люди як, приміром, П. Шелест, чий молоді роки припали на українське національне відродження початку ХХ ст., як тільки йому дозволили чесно працювати, заради свого народу, з радістю включився в цей процес, працюючи не за страх, а за совість. Таких людей в ті часи були мільйони, і саме вони зламали хребет гітлеризму, тому перемога у Другій світовій війні над нацизмом для українців була одночасно й перемогою над сталінською системою, котра почала поступово здавати свої позиції. Так, в останні часи правління «Вождя народів» кожного року в березні влада знижувала ціни на повсякденні товари, розуміючи, що в противному випадку вона буде просто зметена народом, котрий в цей час уже навчився воювати.

В 1953 р., найбільш реакційні сили сталіністів на чолі з Л. Берією спробувала знову повернути часи довоєнного страху та терору. Нахабність чекістів пояснювалася тим, що в 1937–1938 рр. вони досить легко розправилися з верхівкою тогочасної Червоної армії, котрі, юридично будучи комдивами, комкорами та командармами по своїй моральній суті залишалися такими

боягузами, дезертирами та ватажками банд мародерів, якими вони були в 1917–1918 рр. Тому-то вони й обстрілювали одного, цілували чоботи у своїх катів, аби лише врятувати власне життя, і в результаті майже всі були знищені. Те ж саме Л. Берія зі своїми поплічниками планував повторити і з радянськими командирами, котрі здобули свої високі звання проливаючи кров у боротьбі з фашизмом, а не грабуючи беззахисне мирне населення, як так звані «герої» громадянської війни 1917–1920 рр. Але тут чекісти зазнали повного фіаско. Спроба їхнього перевороту була ліквідована армією, а Л. Берія заарештований і розстріляний. Ось як згадує ті далекі події один з їхніх учасників генерал-полковник П. Батицький: «Повели ми Берію по сходах в підземелля. Він обкалявся. Смердота. Тут я його і пристрелив, як собаку»¹. Подібна жорстока, але справедлива доля спіткала багатьох берієвських поплічників та їхніх освідомлювачів. В той же час деякі з них, хоча й були засуджені до розстрілу, але змогли уникнути заслуженого покарання, ще деякі причаїлися чекаючи слушного часу для реваншу. Так відомий український письменник В. Коротич зазначав відносно цього питання: «Наприклад, Павличко – досить трагічної долі людина. В 1945 р. йому було шістнадцять років, він носив кашу повстанцям до лісу, його спіймали. Яюсь, плачучи він мені розповідав, як його слідчий бив паркетиною, він доніс на вказаних людей. Але коли ті люди повернулися, Павличка переправили в Київ. Він жив там як емігрант»².

Після знищення верхівки сталінського НКВС армія передала владу КППРС, котра в цей час, попри зовнішню спорідненість та спільні гасла, кардинально відрізнялася від більшовицької партії зразка 1917 р. Як вже зазначалося вище, тепер комуністи вже не закликали розвалювати армію та стріляти в спину своїм офіцерам, як це вони робили в часи коли лише рвалися до влади, а навпаки, вчили молодь бути патріотами своєї Батьківщини і йти служити до лав радянської армії. Тому співпраця верхівок армії та КППРС була цілком логічною.

Найбільш демократична частина останньої, розпочала в 1964 р. так звані косигінські реформи, котрі в соціально-економічній та культурній сферах багато в чому перегукувалися

із діями П. Столипіна та П. Скоропадського. В результаті в Україні почалося стрімке зростання доходів населення, особливо в сільській місцевості, де селяни почали отримувати заробітну плату за свою працю, пенсію, були значною мірою звільнені від непосильних податків, отримали паспорти, тобто знову стали вільними громадянами. Важливим було також те, що в Україні всі ці зміни провадилися під керівництвом не якогось партійного бюрократа, якому було байдуже, яку вказівку Москви виконувати – чи дозволяти українську культуру, чи забороняти, а під орудою П. Шелеста – людини, котра справді любила українську мову, культуру та історію. Йому вдалося знайти такі форми подальшого розвитку суспільства, котрі були прийнятними для населення заходу, центру й південного сходу України, бо на перше місце були поставлені не якісь абстрактні, відірвані від реального життя ідеї, а задоволення нагальних потреб широкого загалу.

В цей час знову, як і під час правління гетьмана, кошти, отримані від українських підприємств та корисних копалин, пішли на розвиток української науки, культури, засобів масової інформації. Віддача не змусила себе довго чекати. Так, влітку 1971 р. П. Шелест зазначав: «На кінофестивалі у Москві фільм студії імені Довженка «Білий птах з чорною ознакою» отримав першу премію. Після цього чого вартий шум безграмотних Грушецького, Ватченка та інших «діячів»³. Отже, тодішнє керівництво України робило все можливе, аби підтримати розвиток української науки, культури та освіти, вбачаючи у цьому запоруку успішного розвитку вітчизняної економіки та покращення життєвого рівня українського народу.

Позитивні зрушення в суспільстві, котрі відбулися в результаті косигінських реформ, сприяли створенню боєздатної та високотехнологічної радянської армії, яка завдала дошкульної поразки навіть потужній американській армії, у її так званій «брудній війні» у В'єтнамі. Під час цієї війни з тріском провалилися спроби деяких проплачених з-за кордону негідників знову вдатися до необільшовизму і закликати людей до вбивства радянських офіцерів та їхніх родин. Це наочно підтверджувало той факт, що в цей час морально-психологічно суспільство почало відходити від ідеології ленінського шкурного більшо-

визму, в людей почало з'являтися почуття патріотизму, гордості за свою державу. Як результат – владі вже не потрібно було стежити за своїм народом, використовуючи для цього спецслужби, тому в цей час КДБ вже не шпигував за власним народом, а займався своїми прямими завданнями – боровся зі шпигунством з боку інших держав; не знищував власну наукову інтелігенцію, а захищав її, як це і має бути в кожній цивілізованій державі. Особливо тут виділявся голова українського КДБ В. Нікітченко, котрий повів безкомпромісну боротьбу із залишками сталінізму, яких в той час уособлювали Ю. Андропов та В. Федорчук. Так на колегії КДБ СРСР В. Нікітченко відверто заявляв, «що керівник управління контррозвідки В. Федорчук базіка і мало в чому розбирається. Захисту виробництва і науки від проникнення туди іноземної розвідки по суті немає»⁴.

Відчувши загрозу своєму існуванню, недобиті сталіністи почали розпалювати в суспільстві невдоволення тим майновим розшаруванням серед радянських громадян, котре виникло в результаті косигінських реформ. Їхньою головною ідеологічною зброєю в цей час став печерний антисемітизм, бо під час косигінських реформ більш ініціативні у фінансових справах євреї досягли більших матеріальних благ. На цьому ґрунті сталінстське крило в КДБ не гребувало співпрацювати навіть з представниками так званої «української діаспори» в ФРН, США та Канаді, багато з яких в роки Другої світової війни служили фашистам, знищуючи мирне єврейське населення і розпалюючи українсько-польське протистояння. Восени 1971 р. ці зрадники та провокатори вчинили брутальний напад на О. Косигіна, котрий в цей час перебував із державним візитом у Канаді. Звичайно, подібне могло статися лише при умові повної бездіяльності органів КДБ, та навіть при їхній активній участі в акті цього міжнародного беззаконня.

Завдяки злочинному потуранню тодішнього генсека КПРС Л. Брежнєва, котрий свідомо ставив партійні та радянські органи під контроль найбільш реакційних сил в КДБ, косигінські реформи в другій половині 1970-х були згорнуті. Переважна більшість коштів йшла тепер не на інвестиції в науку, культуру та освіту, а на створення громіздкої, майже нездатної до боротьби із зовнішніми ворогами, а лише із власним народом,

системи КДБ, та на безкінечні загарбницькі війни в Анголі, Афганістані й інших країнах третього світу. Сьогодні деякі російські історики, приміром, С. Кургінян, намагаються обілити цей період в історії СРСР, вказуючи на те, що ці війни приносили країні великий обсяг бокситів, глинозему, каучуку, нафти та газу, котрими диктатори розплачувалися з СРСР за військову допомогу. Але простим солдатам, та й взагалі переважній частині населення СРСР нічого від отриманих бокситів та каучуку не діставалося, і в результаті цього, як і під час правління Миколи II, населення СРСР перестало сприймати Радянський Союз як свою Батьківщину, а тому й не бажало захищати його інтереси, цілісність та недоторканість кордонів. Особливе роздратування у радянських людей викликав той факт, що московські правителі, формально продовжуючи лишатися комуністами-інтернаціоналістами, разом з тим не дозволяли китайському народу заселяти занедбані росіянами, і майже не заселені землі Далекого Сходу. Для цього, а також щоб зтерти з пам'яті радянського народу спогади про дружбу з Пекіном, котрий в цей час активно проводив економічні реформи, верхівка КПРС почала постійно влаштовувати військові провокації на китайському кордоні, в яких гинуло багато українців.

Як результат у 1980-ті роки, подібно до часів Російсько-Японської війни, в Україні знову надзвичайно посилилися національні ідеї. Розуміючи, що лише репресіями довго їм не протриматися, сталінське крило в КДБ знову звернулося до старих методів чекістів-провокаторів. Так, українські історики Л. Осауленко та В. Засекін зазначали відносно цього питання: «Зараз уже добре відомо, як у 1985–1987 рр. до імперських концтаборів, де знаходилися українські політичні в'язні, рушила ватага «своїх», «українських» комуно-гебешників. Не всі нині відомі політики, котрі знаходилися в таборах і яким пощастило дожити до сьогодні, можуть зізнатися, про що з ними «від душі» бесідували «рідні» бійці видимого і невидимого фронту. ... Можливо, і не всі на це погодилися. Однак більшість українських політичних вождів меншої чи більшої ваги почали діяти за «правилами» та «поняттями». Вже не кажучи про комуно-гебістську дрібноту і таємних співробітників, які сотнями і

тисячами вливалися в так звані демократичні структури, партії і організації в Україні»⁵.

Використовуючи природну жалісливість українців, чекісти для ролі лідерів цих псевдонаціональних організацій використовували і тих зрадників котрі під час хрущовської відлиги та косигінських реформ причаїлися, чекаючи свого часу, і навіть ту недостріляну сталінсько-берієвську погань, котра сиділа по тюрмах кожного дня чекаючи розстрілу за свої злодіяння. Тепер за чекістським задумом, ці недобиті сталіністи мали виставляти себе жертвами комуністичної системи, а тих хто чесно працював під час косигінських реформ звинувачувати в прислужництві тоталітарному режиму. Як і у 1920-ті роки, ці організації, а по суті злочинні угруповування, за задумами КДБ, мали на меті вихолостити та спотворити українську національну ідею. Вони мали проводити у свідомість людей думку, що бути українцем, це значить жертвувати всім в ім'я якоїсь абстрактної «національної ідеї», в той час як українські просвітяни та кооператори початку ХХ ст., навпаки, доводили, що бути українцем – це значить уміти забезпечувати матеріальні потреби себе і своєї родини.

Разом з тим, по мірі того, як в часи так званої «перебудови» стрімко знижувався рівень життя переважної частини населення, і все більше людей починали вимагати відновлення косигінських реформ, псевдонаціональні лідери, аби показати перед народом свою начебто «революційність», почали в лімітованих самим КДБ межах, критикувати своїх господарів. Але наслідки цього виявилися зовсім не такими на які розраховували чекісти. В цей час знову, як і під час Першої світової війни, на всьому пострадянському просторі, серед населення почала укороїнюватися думка, що силовики – це негідники, з якими краще воювати, ніж співпрацювати. Особливо яскраво ці тенденції проявилось на початку 1990-х років на Північному Кавказі, де відбувалися масові вбивства колишніх спецслужбістів та їх родин, згодом ці події вилилися у дві криваві чеченські війни, в яких загинули сотні тисяч людей. При цьому російська армія знову показала свою вкрай низьку боєздатність – знову солдати не хотіли воювати за чужі інтереси, знову стріляли в спину своїм офіцерам, здавалися в полон чи переходили на бік ворога.

Отже, Перша світова війна вперше наочно висвітила, а всі подальші події ХХ ст. ще більше підтвердили той факт, що створена великим інонаціональним капіталом наприкінці ХІХ ст. потворна соціально-економічна система вкрай негативно впливала як на суспільну стабільність всередині країни так і на боездатність російської армії. Якщо війна локальна і супротивник не має достатніх сил, то така система може витримати це військове навантаження (Російсько-Японська війна, чеченські війни). Але при великій військовій потузі зовнішнього ворога ця соціально-економічна модель призводить чи до масштабного соціального вибуху, (під час Першої світової війни), чи до спроби реорганізації цієї системи (під час Другої світової війни). На жаль, ця реорганізація вже під час безпосередніх воєнних дій призвела до жахливих людських втрат, яких можна було б уникнути, якби її було розпочато хоча б на кілька років раніше.

Тому сьогодні, коли експерти всерйоз говорять про загрозу виникнення в Криму ісламського фундаменталізму, котрий попри лінгвістичні розбіжності, по своїй суті дуже нагадує ленінський більшовизм зразка 1914–1917 рр., українській політичній та економічній еліті потрібно усвідомити уроки Першої світової війни, і не допустити того, аби український народ, зневірившись у своїй владі, та переставши вважати Україну своєю Батьківщиною, як це трапилося у Сирії, знову пішов за бандитами та грабіжниками. Для цього потрібно розпочати справжню реорганізацію і армії, і всього суспільно-політичного, та соціально-економічного життя в країні, котра і сьогодні, на жаль являється майже такими, якими вони були на початку минулого ХХ століття, тобто, не здатними витримувати більш-менш серйозне навантаження військового часу.

¹ Шелест П. // В кн. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2003. – С. 346.

² Там само. – С. 305.

³ *Осауленко Л., Засєкін В.* Вказ. праця. – С. 11.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

З М І С Т

Передмова	3
Розділ I. Соціально-економічні та національні передумови поразки Російської імперії в Першій світовій війні...	10
Розділ II. Причини розвалу російської армії під час Першої світової війни та його наслідки для України	58
Післямова	97

Наукове видання

ЛИСЕНКО О.В.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
Й НАЦІОНАЛЬНІ ПРИЧИНИ ВТРАТИ
БОЄЗДАТНОСТІ РОСІЙСЬКОЮ АРМІЄЮ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 28.12.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 6,28. Обл. вид. арк. 5,26.
Наклад 300 прим. Зам. 49. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.